

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De preek op wielen: Militairen over het werk van geestelijk verzorgers tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949

Hauwert, Stan

Citation

Hauwert, S. (2024). *De preek op wielen: Militairen over het werk van geestelijk verzorgers tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3715734>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De Preek op Wielen

Militairen over het werk van geestelijk verzorgers tijdens de Indonesische
Onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949

Student: Stan Hauwert
Studentnummer: 1153935
Emailadres: s.hauwert@hotmail.com
Woordenaantal: 17.906
Scriptiebegeleider: Dr. T.W. Brocades Zaalberg
Tweede Lezer: Dr. B. Schoenmaker
Datum: 07-01-2024

Masterscriptie: Politics, Culture and National Identities, 1789 to the Present
Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: De geestelijke verzorging en de kerkdiensten.....	11
Hoofdstuk 2: De geestelijke verzorging op het strijdveld.....	30
Hoofdstuk 3: De geestelijke verzorging en de vrijetijdsbesteding.....	38
Conclusie.....	51
Literatuurlijst.....	55

Inleiding

Aalmoezenier, de tijd dat U bij ons IIIe Bataljon Stoottroepen heeft gewerkt en geijverd voor de zielzorg van de jongens, zullen wij niet licht vergeten. Steeds was U de man die ons bij tegenslagen met raad en daad terzijde stond. Steeds stond U voor ons klaar, niets was U te veel en Uw kamer was het geliefde toevluchtsoord geworden voor de jongens, om hun hart eens uit te storten. (...) Door Uw onverzettelijke wilskracht wist U ons door iedere tegenslag heen te helpen, want niets of niemand was in staat om die wilskracht te breken.¹

Het bovenstaande citaat is afkomstig uit de grafrede die soldaat F. van der Ven schreef ter nagedachtenis aan aalmoezenier Verbeeten en is opgenomen in het gedenkboek van het bataljon waar zij deel van uitmaakten. Op 14 februari 1946 kwam Verbeeten, samen met vijf militairen, te overlijden toen hun bataljon in een hinderlaag van de *Tentara Republik Indonesia* (TRI) terechtkwam. Het opnemen van de grafrede van een overledene in het gedenkboek lijkt niet gebruikelijk, voor de andere gesneuvelden ontbreekt deze namelijk. In het gedenkboek wordt vermeld dat de dood van de militairen een 'diepe indruk heeft achtergelaten', maar dat de dood van de aalmoezenier een 'speciaal' geval betreft, omdat hij bij het gehele bataljon bekend en geliefd was.² De geestelijk verzorger blijkt dus een noemenswaardige rol te hebben gespeeld in het leven van de militairen tijdens hun uitzending naar de voormalige kolonie Nederlands-Indië, zo blijkt uit de woorden van Van der Ven. Maar wat hield deze rol dan in?

Het takenpakket van de ongeveer 180 aalmoezeniers en 150 veldpredikers die tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949) dienst hebben gedaan, bestond hoofdzakelijk uit de bediening van de sacramenten, het uitdragen van het evangelie en op de hoogte blijven van het peil van het moreel van de troepen. In de praktijk betekende dit een breed scala aan activiteiten. De geestelijke verzorging (GV) leidde kerkelijke plechtigheden, waaronder de heilige mis, catechisatie en begrafenissen. Zieken en gewonden werden bezocht in het hospitaal, zo ook de door de krijgsraad veroordeelde militairen. Tevens konden zij deze militairen tijdens tuchtzaken bijstaan. Verder werd er contact onderhouden met de commandant van het bataljon aangaande de stand van het moreel onder de troepen, werden er

---

¹ G. Schenk, *Tussen Alcantara en Zuiderkruis. Een verhaal over de belevenissen van het IIIe (7e) Bataljon van het Oorlogsregiment Stoottroepen in het voormalig Nederlands Oost Indië* (Z.p., 1999) 60-61.

² Ibidem, 60.

maandelijke rapporten geschreven aan geestelijk leiders m.b.t. de stand van de kerkelijke moraal en stonden zij militairen in geestelijke moeilijkheden bij. Hen werd een luisterend oor en raad geboden. Ook assisteerde de GV militairen bij de correspondentie met het thuisfront, bijvoorbeeld door op te treden als bemiddelaar bij stukgelopen relaties. En verder toonde de GV haar betrokkenheid door militairen te vergezellen tijdens militaire operaties, zoals patrouilles.³ Dit uitgebreide takenpakket, samen met de lovende woorden uit het inleidende citaat, lijken te duiden op een invloedrijke rol van de GV op het leven van militairen. Wat zegt de historiografie ons over het belang van de legergeestelijken tijdens deze oorlog?

Aangaande de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog is er binnen de historiografie veel aandacht voor de militaire geschiedenis, het gepleegde geweld en de morele kwesties waarmee de Nederlandse krijgsmacht werd geconfronteerd. Met name het geweld vraagstuk heeft de afgelopen jaren veel aandacht van historici mogen genieten, zoals van Rémy Limpach met zijn grensverleggende onderzoek *De brandende kampongs van Generaal Spoor*.⁴ Ook op maatschappelijk niveau was er veel aandacht voor het thema. Met als ijkpunten de excuses van Koning Willem-Alexander in maart 2020 voor het Nederlandse geweld tijdens de oorlog⁵ en in februari 2022, met de presentatie van het rapport *Over de grens*, een ruim vijf jaar lang durend onderzoek waaraan 115 experts hebben meegewerkt.⁶ De onderzoeksresultaten werden door de media uitvoerig verslagen, en ook kreeg het rapport de nodige politieke aandacht.⁷ Inzage in het werk van de geestelijke verzorging biedt dit rapport en het werk van Limpach echter niet. En in andere militaire geschiedschrijving komt haar rol slechts mondjesmaat naar voren. Zo hebben Van Doorn en Hendrix voor hun werk *Ontsporing van geweld* met een veldprediker gesproken en opent Stef Scagliola in *Last van de oorlog* een aantal hoofdstukken met citaten van verschillende veldpredikers.⁸ Binnen dit onderzoek naar de verwerking van trauma's van de

---

³ G.J.M. Wentholt, *Priesters in Krijgstenuw. De aalmoezeniers in de Nederlandse krijgsmacht* (Amsterdam 1993) 64-65 en 71 en A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004) 338.

⁴ R. Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (Den Haag 2016).

⁵ NOS, *Willem-Alexander biedt excuses aan voor Nederlands geweld in Indonesië*, <https://nos.nl/artikel/2326517-willem-alexander-biedt-excuses-aan-voor-nederlands-geweld-in-indonesie>, bezocht op 05-05-2023.

⁶ G. Oostindie, B. Schoemaker en F. van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022).

⁷ NOS, *Rapport dekolonisatie Indonesië : schijnexecuties, marteling en terreur*, <https://nos.nl/artikel/2417775-rapport-dekolonisatie-indonesie-schijnexecuties-marteling-en-terreur>, bezocht op 15-04-2023 en NOS, *Conclusies, reacties, achtergrond: het Indonesië-onderzoek in het kort*, <https://nos.nl/artikel/2417836-conclusies-reacties-achtergrond-het-indonesie-onderzoek-in-het-kort>, bezocht op 15-04-2023.

⁸ J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld: Het Nederlands-Indonesisch conflict van geweld* (4e druk Zutphen 2012 (1e druk Rotterdam 1970)) 12 en S.I. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).

oorlog en de plaats hiervan in het maatschappelijk debat staat de rol van de psychische hulp binnen de Nederlandse krijgsmacht centraal. De rol van legergeestelijken vormt hierbij echter geen punt van aandacht. Alleen aan de vraag of zij hun religieuze principes konden verenigen met de oorlogsomstandigheden wordt kort aandacht besteed.⁹

Aandacht voor de rol van de GV toont zich in de militaire geschiedschrijving veelal in de vorm van de mogelijk spelende gewetenskwestie onder hen omtrent het wel of niet onder de aandacht brengen van gepleegd oorlogsgeweld. Zo schrijft Limpach dat geestelijk verzorgers dergelijke misstanden onder de aandacht brachten in hun maandelijkse rapporten.¹⁰ Gert Oostindie doet in *Soldaat in Indonesië* onderzoek naar gepleegde oorlogsmisdaden aan Nederlandse zijde en baseert zijn bevindingen op een corpus van 659 egodocumenten, nagelaten door ex-militairen en hun families. Ook hij benoemt het dilemma onder de GV bij het benoemen en veroordelen van geweld.¹¹ In Wietsma en Scagliola's *Liefde in tijden van oorlog* krijgt de gewetenskwestie ook aandacht, maar wel in een andere vorm. Hierbij gaat het om de omgang van de GV met de seksuele moraal van militairen.¹²

Het aantal onderzoeken dat is toegespitst op de rol van de GV binnen de Nederlandse krijgsmacht blijkt gering. Bovendien biedt de bestaande literatuur voornamelijk een invalshoek vanuit een specifieke religieuze denominatie. Boon, Hoffenaar en Veltkamp schrijven in de inleiding van de bundel *Met het woord onder de wapenen* dat de situatie van de historiografie omtrent de protestantse GV 'zeer bekaaid' is.¹³ Omtrent de katholieke GV bestaat er het onderzoek van G.J.M. Wentholt, *Priesters in krijgstenue*, waarbij een overzicht wordt geboden van de geschiedenis van de aalmoezeniers binnen de Nederlandse krijgsmacht.¹⁴ *God bij het leger in de kolonie*, van A.J. Donckers, behandelt ook de geschiedenis van de katholieke verzorgers, maar richt zich op hun werk in Indonesië.¹⁵ J.Brabers biedt met zijn werk *Van pioniers tot professionals* een overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de Dienst Humanistisch Geestelijke Verzorging en de ontwikkelingen die de organisatie doormaakte tot

---

⁹ Scagliola, *Last van de oorlog*, 73.

¹⁰ R. Limpach, 'Business as usual' in: B. Luttikhuis en D.A. Moses, *Colonial counterinsurgency and massviolence: the Dutch Empire in Indonesia* (London 2014) 64-91, aldaar 81-82.

¹¹ G. Oostindie, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950: Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015).

¹² A. Wietsma en S. Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog. Onze jongens en hun verzwegen kinderen in de Oost* (Amsterdam 2013) 58-60.

¹³ E. Boon, J. Hoffenaar en W. Veltkamp, 'Geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht: een verkenning' in: E. Boon, J. Hoffenaar en W. Veltkamp (red.), *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 10.

¹⁴ Wentholt, *Priesters in Krijgstenue*.

¹⁵ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*.

2004. Dit werk beperkt zich echter tot de institutionele veranderingen binnen de organisatie, en gaat niet in op de verhoudingen tussen geestelijk verzorgers en militairen.¹⁶

Wanneer we vervolgens inzoomen op de rol van de geestelijke verzorging tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, slinkt de historiografie verder. Donckers wijdt hier een hoofdstuk aan en Wentholt twee (waarvan één gericht op aalmoezeniers bij het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger). Het enige werk waarbij deze oorlog en de rol van de Nederlandse (en Indische) kerken centraal staat, is de bundel *Voor de geest en het moreel van de troepen*.¹⁷ Een aantal bijdragen in de bundel staat in het teken van de organisatie en praktische uitvoering van de GV. Zo bieden de bijdragen van G. Harinck en B. Wallet een inkijk in de organisatie van de GV onder respectievelijk de Gereformeerd-vrijgemaakte en Joodse militairen.¹⁸ En ook in deze bundel komt de kwestie onder de GV omtrent het wel of niet aan het licht brengen van gepleegde oorlogsmisdaden aan bod. In dit geval door Vefie Poels en Scott Kannekens. Hierbij kijkt Poels naar de katholieke GV, waarbij ze gebruikmaakt van interviews met oud-aalmoezeniers¹⁹, en onderzoekt Kannekens de protestantse zijde, waarbij de rapporten en correspondentie van legerpredikanten de basis van zijn onderzoek vormen.²⁰

Met dit overzicht van de historiografie worden een aantal lacunes zichtbaar. Ten eerste is er in de onderzoeken van Donckers, Poels en Wentholt wel aandacht voor de organisatie en de taken van de katholieke GV tijdens de oorlog in Indonesië, maar hierbij staat niet de relatie tussen de GV en militairen centraal. Bovendien vormen de uitlatingen van geestelijk verzorgers of de militaire leiding de basis voor deze onderzoeken, met als gevolg dat de uitspraken rondom de relatie tussen de GV en militairen van algemene aard zijn en context missen.²¹ Daarnaast

---

¹⁶ J. Brabers, *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht 2006).

¹⁷ M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018)

¹⁸ G. Harinck, "Een last, te zwaar om te dragen." Schets van de geestelijke verzorging van gereformeerd-vrijgemaakte militairen in Indonesië, 1945-1950' in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 145-170 en B. Wallet, 'De vaste wil om het jodendom niet te vergeten. Joodse militairen en hun geestelijke verzorging in Indonesië, 1945-1950' in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen*, 205-226.

¹⁹ V. Poels, "Niet te veel preken." Nederlandse aalmoezeniers tussen moraal en moreel in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog' in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen*, 55-74.

²⁰ S. Kannekens, 'Vertrouwensman of verklikker? De rol van protestantse geestelijke verzorgers bij de Koninklijke Landmacht in Indonesië, 1945-1950' in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen*, 109-124.

²¹ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, Poels, 'Niet te veel preken' en Wentholt, *Priesters in Krijgstenuc*.

krijgt de relatie tussen de GV en militairen in een aantal onderzoeken wel aandacht, maar ligt de focus van het onderzoek op het geweld vraagstuk.²²

De tweede lacune betreft het ontbreken van het perspectief van militairen. Wat betekende het werk van de GV voor hen? De onderzoeken van Harinck en Wallet, naar de organisatie van de GV voor Gereformeerd-vrijgemaakte en Joodse militairen, zijn gedeeltelijk gebaseerd op egodocumenten van militairen. Beide groepen worden hierbij een kritische houding ten opzichte van de GV toegekend, mede als gevolg van het ontbreken van een eigen afdeling binnen de GV.²³ Maar ondanks dat er door zowel Harinck als Wallet aandacht wordt besteed aan het perspectief van militairen, betreft dit alleen het perspectief van Joodse en Gereformeerd-vrijgemaakte militairen. Deze twee groepen vormden slechts een zeer gering aantal binnen de krijgsmacht, respectievelijk zo'n driehonderdvijftig en duizend man. Hierdoor bieden deze artikelen een zeer specifieke invalshoek op dit thema en is er ruimte voor een breder perspectief onder militairen. Donckers besteedt in zijn studie enkele pagina's aan de meningen van militairen over het functioneren van de GV, echter wordt hierbij slechts van één bron gebruikgemaakt, namelijk een enquête uit 1999 onder een aantal oud-officieren.²⁴ Tot slot heeft Oostindie als enige historicus extensief gebruikgemaakt van het corpus aan nagelaten documenten, maar zoals eerder benoemd ligt de focus van dit onderzoek niet op de ervaringen van militairen met de GV, maar op het geweld vraagstuk.²⁵ Al met al leiden de beschreven lacunes in de historiografie tot de hoofdvraag van dit onderzoek, namelijk: *Hoe ervaren de militairen binnen de Nederlandse krijgsmacht het werk en de aanwezigheid van de geestelijk verzorgers tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949) en hoe verhoudt dit beeld zich tot de bestaande studies over de geestelijke verzorging in Indonesië?*

Bij dit onderzoek naar de krijgsmacht en religie is het van belang om de kaders binnen deze thema's af te bakenen. Allereerst zijn de bevindingen van het onderzoek gebaseerd op de ervaringen van militairen in de Koninklijke Landmacht (KL) en Koninklijke Marine (KM). Alhoewel het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) ook onder de Nederlandse krijgsmacht viel, was er organisatorisch wel onderscheid tussen beide groepen. Zo vormden KNIL-militairen aparte bataljons. Ook vormt de geringe beschikbaarheid van egodocumenten van KNIL-militairen een

---

²² Kannekens, 'Vertrouwensman of verklikker?' en Oostindie, *Soldaat in Indonesië*.

²³ Harinck, 'Een last, te zwaar om te dragen,' aldaar 165 en Wallet, 'De vaste wil om het jodendom niet te vergeten,' aldaar 223.

²⁴ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 370-373.

²⁵ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*.

obstakel, waardoor tot de keuze is gekomen om de ervaringen van deze groep buiten beschouwing te laten.

Wat betreft de religieuze invalshoek focust dit onderzoek zich op de christelijke geestelijke verzorging. Er zal aandacht worden besteed aan de invloed van religieuze verschillen op de sociale omgang tussen militairen onderling en met de GV, maar voor het beantwoorden van de hoofdvraag wordt het niet noodzakelijk geacht om onderscheid te maken tussen de ervaringen van militairen met protestantse of katholieke geestelijk verzorgers. Immers, ondanks de theologische verschillen tussen de christelijke denominaties waren de taken van de geestelijk verzorgers nagenoeg hetzelfde.²⁶ Bovendien zal blijken dat de ervaringen van militairen ons leren dat men beroep kon doen op zowel aalmoezeniers als op veldpredikers ten tijde van geestelijke nood. En ook dat er, ondanks religieuze verschillen, sprake was van een goede verstandhouding tussen militairen en geestelijk verzorgers onderling. Specifieke aandacht voor religieuze denominaties zal, vanwege het geringe aantal militairen en geestelijk verzorgers binnen deze groepen en eerder verricht historisch onderzoek, achterwege worden gelaten.²⁷

Wat betreft terminologie wordt er met de afkorting GV verwezen naar de christelijke geestelijke verzorging. Wanneer onderscheid gemaakt wordt tussen de katholieke en protestantse GV zal worden gebruikgemaakt van respectievelijk de termen aalmoezenier en veldprediker. Voor de protestantse geestelijk verzorgers bestaat ook de term legerpredikant, beiden worden in de literatuur door elkaar gebruikt.

Zoals genoemd staan in dit onderzoek de ervaringen en herinneringen van de militairen die tussen 1945 en 1949 in Indonesië hebben gediend centraal. Deze egodocumenten, te weten dagboeken, brieven, memoires en gedenkboeken, vormen het fundament ter beantwoording van de hoofdvraag. Deze bronnen zijn ingezien door middel van toegang tot een digitale database, ontstaan uit de samenwerking tussen het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH). Bij het gebruiken van egodocumenten dient met een aantal zaken rekening te worden gehouden. Om te beginnen vormen de inzichten die deze bronnen bieden geen compleet beeld van de ervaringen van alle militairen, omdat slechts een beperkt aantal van de 140.000 militairen egodocumentatie heeft nagelaten. Dit aantal betreft hoogstens één procent van de militairen.²⁸ Een nog kleiner gedeelte daarvan schrijft over de interacties met of herinneringen aan de GV.

---

²⁶ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 17.

²⁷ Harinck, 'Een last, te zwaar om te dragen', 160. Voor het perspectief van de Joodse en gereformeerd-vrijgemaakte militairen op de GV, zie de eerder genoemde onderzoeken van Wallet en Harinck.

²⁸ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 22 en 39.

Daarnaast vormen de bronnen een inkijk in de ervaringen van individuen, niet van hele groepen. Desondanks biedt het beschikbare corpus een unieke blik op de belevenissen en herinneringen van de militairen aangaande hun relatie met de geestelijk verzorgers en vormt daarmee een toevoeging aan de bestaande historiografie. Ten tweede dient er rekening te worden gehouden met de subjectieve aard van egodocumenten. Het grootste gedeelte van het bestudeerde corpus bestaat uit memoires, die geschreven zijn na de oorlog. Een kleiner deel bestaat uit briefwisselingen en dagboeken. Voor al deze bronnen geldt dat ze onderhevig zijn aan het referentiekader van de auteur. Daarnaast kunnen verschillende factoren, zoals geweld tijdens de oorlog of het geheugen door de jaren heen, invloed hebben gehad op de inhoud. Maar ook al bevatten egodocumenten niet per definitie feitelijke waarheden, met inachtneming van de benoemde opmerkingen aangaande het gebruik van een het corpus en het toepassen van gedegen bronnenkritiek, kunnen zij op een verantwoorde manier als gefundeerde basis van dit onderzoek dienen.

Niet alleen het eerder genoemde takenpakket van de GV was divers. Dit geldt ook voor de situaties waarin militairen contact hadden met de GV. Men had contact bij religieuze gelegenheden, zoals tijdens kerkdiensten, maar ook daarbuiten, zoals tijdens de vrijetijdsbesteding en militaire operaties. Er is voor gekozen om op basis van deze situaties het onderzoek thematisch in te delen. In het eerste hoofdstuk zal worden ingegaan op de rol van de GV als geestelijk raadgever en als leider van de kerkdiensten. Aan de hand van de egodocumenten zal worden geanalyseerd in hoeverre er behoefte was aan de diensten van de GV en hoe er over diens rol geoordeeld werd. Ook zullen hierbij de invloeden van de verschillen in religieuze achtergrond van de GV en militairen kort de revue passeren. Het tweede hoofdstuk richt zich op het thema geweld. Immers, geweld of de dreiging ervan vormde voor menig soldaat de aanleiding voor mentale spanningen. Bij (dreiging van) geweld waren de militairen het meest kwetsbaar, waardoor het werk van de GV van het grootste belang was. Wat kon de GV voorafgaand, na, maar ook tijdens militaire operaties betekenen voor militairen? En hoe beïnvloedden deze interacties de onderlinge relaties? Het laatste hoofdstuk behandelt de verschillende rollen van de GV omtrent de vrijetijdsbesteding van militairen, buiten de kerkdiensten. Ook is er aandacht voor de omgang van de GV met de handhaving van de seksuele moraal onder de troepen en op wat voor manier deze taak de relatie met militairen beïnvloedde. Tot slot zullen de bevindingen uit de hoofdstukken opnieuw de revue passeren in de conclusie om de hoofdvraag door middel van een afsluitende beschouwing te beantwoorden,

waarbij tevens de bevindingen zullen worden afgezet tegen het bestaande historiografisch kader aangaande de relatie tussen militairen en de GV.

Dit onderzoek poogt op een aantal manieren een toevoeging te zijn aan de bestaande historiografie. Ten eerste biedt het inzage in het belang van het werk van geestelijk verzorgers voor de Nederlandse krijgsmacht tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog. Het laat namelijk zien op wat voor manieren de GV mentale verlichting, troost en ondersteuning kon bieden aan soldaten ten tijde van geestelijk leed, geweldsituaties, maar ook tijdens alledaagse bezigheden. Ten tweede is het een toevoeging aan het corpus vanuit een reeds onderbelichte invalshoek in de historiografie, namelijk vanuit het perspectief van de militairen. Dit biedt een nieuwe blik op de relatie tussen militairen en de GV. Tot slot biedt dit onderzoek een inkijk in hoe er door militairen werd geschreven over hun relatie met religie en over de omgang met mentale strubbelingen, een thema dat pas decennia later maatschappelijke aandacht zou krijgen.²⁹

Aalmoezenier de Leeuw vertrouwt er in ieder geval op dat hij met zijn functie een positieve rol heeft gespeeld voor militairen: 'Ik heb veel gemopper en veel gekanker moeten aanhoren. Dat was voor mij een teken dat jullie in mij een vriend en raadsman zagen. Iemand bij wie je het opgekropte gemoed kon luchten.'³⁰

---

²⁹ Scagliola, *Last van de oorlog*, 252.

³⁰ M. Steenhuis, *Onhoorbaar groeit de padi. Front-soldaten in een verloren oorlog. Indonesië 1948-1950* (Groningen 2005) 175.

Hoofdstuk 1: De geestelijke verzorging en de kerkdiensten

De uitzending naar Indonesië betekende voor Nederlandse militairen een kennismaking met een totaal andere leefwereld dan zij gewend waren. Met een gemiddelde leeftijd van tussen de achttien en eenentwintig jaar oud, waarbij het leeuwendeel was opgegroeid in een klein, beschermd milieu, was menig militair nauwelijks bekend met de wereld buiten de provincie, laat staan met een land aan de andere kant van de wereld. De korte, gebrekkige militaire training bood de jonge troepen eveneens onvoldoende voorbereiding op wat hen te wachten stond. Voor de geestelijk verzorgers was de situatie niet veel anders. Ook zij werden vanuit de kerk in zeer geringe mate voorbereid op de oorlogsomstandigheden waarin zij hun werk moesten uitvoeren, maar daarnaast waren zij ook niet bekend met de cultuur en omgangsvormen binnen de krijgsmacht. Voor hen een onwenselijke situatie aangezien de GV binnen de krijgsmacht de leidinggevende rang van officier bekleedde. Dit gebrek aan voorkennis dwong de GV echter wel tot snelle nadere kennismaking met andere militairen, hetgeen weer bij heeft gedragen aan een betere sociale band. Vanuit de katholieke kerk werd enigszins ondersteuning geboden door middel van de aanlevering van het maandblad *Contact*, waarin artikelen stonden betreffende geldende normen binnen het leger en het voorbereiden van godsdienstlessen.³¹

Een van de weinige dingen die zowel geestelijk verzorgers als militairen wel met zich mee droegen naar Indonesië was hun geloof. De praktisering van het geloof diende als een gemeenschappelijk anker in een onbekende wereld, zo ook als een verbindende schakel met het leven thuis in Nederland. Tegelijkertijd diende religie als hulpmiddel in de strijd tegen mentale problemen die de oorlog met zich meebracht. In dit hoofdstuk staat religie centraal bij het analyseren van de relatie tussen militairen en de GV. Hierbij is de vraag van belang in hoeverre religie voor militairen een rol van betekenis speelde tijdens de oorlog, zo ook de praktisering ervan. Daarnaast is er aandacht voor de organisatie van de verschillende soorten geestelijke zorg binnen de krijgsmacht, alsmede de rol die de geestelijk verzorgers hierbij vervulden.

Zoals in de inleiding beschreven was het takenpakket van de GV uiteenlopend. In de praktijk werd onderscheid gemaakt tussen zorg dat gericht was op de bewaking van de kerkelijke normen en waarden, ook wel essentiële zielenzorg genoemd, en de zorg ter bevordering van het moreel van de troepen, de secundaire zielenzorg.³² Vanuit de kerk werd de nadruk gelegd op de eerste categorie, maar voor de geestelijk verzorgers was dit devies niet

---

³¹ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 283-284 en Wentholt, *Priesters in Krijgstenuw*, 63.

³² Ibidem, 332 en 343.

altijd leidend. Voor hen was de locatie en de militaire situatie grotendeels bepalend voor welke zorg prioriteit genoot.³³ Eerst zal aandacht worden besteed aan de rol van de GV binnen de secundaire zielenzorg, waarbij de mentale strubbelingen van militairen de hoofdzaak vormden. Zagen zij de geestelijk verzorgers als de juiste personen om hun problemen mee te bespreken? Daarnaast is het van belang om te onderzoeken in hoeverre er door militairen werd geschreven over het bestaan van en de omgang met problemen met de geestelijke gezondheid. Later in dit hoofdstuk zal de essentiële zielenzorg aan bod komen.

De ontberingen die soldaten meemaakten waren van verschillende aard: van oorlogsgeweld en de daarmee gepaard gaande angsten, spanningen en lichamelijk letsel, tot aan ziekten, verveling en heimwee. Volgens militair Rien Snijders zal menig Indië-veteraan zeggen dat 'het wachten' het ergste was: 'Wachten op orders en tegenorders, wachten op de appèlplaatsen, wachten op de posten langs de demarcatielijnen en wachten op de vijand die bijna altijd kwam op onverwachte uren.'³⁴ Bernard Ronner was het mentaal leed onder militairen voornamelijk te wijten aan een te lange uitzending.³⁵ De teneergeslagenheid kon zo diep geworteld zitten dat zelfs de dood als een bevrijding kon worden beschouwd: 'Voor mezelf weet ik wel, dat ik wel eens jaloers was op een gesneuvelde. Die was van alle angsten en spanningen af en wij moesten maar afwachten op wat er allemaal nog komen ging.'³⁶

Dat militairen kampten met psychische klachten, onderling destijds ook wel 'tropenkolder' genoemd, wordt in verscheidene egodocumenten aangehaald.³⁷ Een term met uiteenlopende betekenis in de volksmond, zo blijkt. De ene militair gebruikte het woord op een licht spottende manier: 'We hebben een feest gehad, tot en met. Een heel gezellig groepje herrieschoppers, het leek op het laatst wel alsof iedereen de tropenkolder had gekregen.'³⁸ Maar ook wordt het woord gebruikt als synoniem voor geestelijke afwijkingen, zoals krankzinnigheid: 'Er is niks tegen te doen dan touwen en morfinespuiten.'³⁹

Bij het lezen van de beschrijvingen van geestelijke problemen onder militairen vallen twee zaken op. Ten eerste wordt er voornamelijk geschreven over de geestelijke gesteldheid

---

³³ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 348 en Poels, 'Niet te veel preken', 69-70.

³⁴ R. Snijders, *Wij werden misleid* (Oosterbeek 2005) 28.

³⁵ B. Ronner, *Van huis en van haard naar het land van de Tokkéhs* (Bedum 1993) 216.

³⁶ J.G.M. Elizen, *Genist tot in de kist* (Bussloo 1992) 144.

³⁷ S. Scagliola, 'Met tropenkolder in de polder. De opvang van Indiëgangers met psychische klachten.' in: M. Elands (red.), *Oost west, thuis best? De opvang van uit Nederlands-Indië teruggekeerde militairen 1948-1951* (Doorn 2004) 56.

³⁸ G. Kuipers en J. Kuipers, *Kennemers, Watervogels en Rijstvogels: De tropenjaren van vier broers uit Roelofarendsveen, oorlogsvrijwilligers in Nederlands-Indië, 1946-1948* (Z.p. 2015) 230.

³⁹ J. Wind, *Bericht van je jongen* (Amsterdam 1950) 67.

van anderen, niet over de auteur zelf. Ten tweede beperkt men zich voornamelijk tot het benoemen van deze zaken, maar niet over de omgang met geestelijk leed. De enkele militairen die hier wel over schrijven, bieden daarom een unieke inzage in hoe er door militairen tegen mentale problematiek werd aangekeken. Zie bijvoorbeeld onderstaand citaat van Berend Ronner, die schrijft over zijn strijd met de alsmaar terugkerende verveling:

Ik heb nu zo'n moment van stierlijke verveling. Je begrijpt je zelf niet, bent je gedachten niet meer meester. Je staat op en gaat weer zitten; pakt een boek en keilt het weer buiten je bereik. Je zegt bij jezelf of hardop een hartgrondig: 'Bah!' Het is dan zaak je goed te beheersen. Sommigen gaan dan als ze in net zo'n stemming zijn de straat op, zoeken een uitweg, op welke wijze dan ook. Ik begrijp het terdege. Goedkeuren is een andere zaak.⁴⁰

Ronner ziet een uitweg uit zijn negatieve gedachtegang, zoals het praten met een vriend over zijn moeilijkheden. Het citaat betreft een intieme blik in de gedachtegang van Ronner. Dit lijkt hijzelf ook te beseffen als hij schrijft over het hebben van twijfels over het noteren van deze gedachten: 'Dit mag nooit iemand onder ogen komen.'⁴¹ Ronner denkt wel dat hij vast niet de enige was die het bestaan in Indonesië mentaal taxerend vond, maar desondanks blijkt het erover te schrijven of het in de openbaarheid brengen ervan iets te zijn waar volgens hem een taboe op rust.

Maar ook het geestelijk leed van anderen kan bij militairen voor zelfreflectie zorgen. Zo schrijft Jan Donkers aan zijn ouders over de zelfmoord van Jan van der Voet, een soldaat uit zijn bataljon. Donkers geeft met zijn brief inzage in hoe hij zou handelen als de oorlog hem teveel zou worden:⁴²

---

⁴⁰ Ronner, *Van huis en van haard naar het land van de Tokkéhs*, 173.

⁴¹ Ibidem, 173.

⁴² J. D. van Boeijen, *De jongens van Toedjoe Poeloe Doea. Herinneringsalbum van het Bataljon 3-14 R.I. 3e Infanterie Brigade Groep 1 Divisie "7 December" West-Java 1946-1950* (Helmond 2009) 154.

*Nou, als je dan zoiets al lang van tevoren voelt, zou men toch zeker wel kunnen helpen? Of desnoods ga je naar de aalmoezenier, die zal je dan wel helpen en het is heus geen schande om voor zoiets om hulp te gaan, dan helpt je de aalmoezenier zeer graag. Maar ja, blijkt het een protestant te zijn, maar die hebben dan toch zijn veldprediker om hulp te verlenen (...)*⁴³

Donkers ziet dus geen barrières voor hem en anderen om hulp te zoeken wanneer je het mentaal zwaar hebt. En het is volgens hem zeker niet iets waarvoor men zich dient te schamen. Tegelijkertijd laat dit fragment zien dat geestelijk verzorgers te boek stonden als een betrouwbaar toevluchtsoord voor militairen die in geestelijke nood verkeerden.

Dat niet iedere militair heeft geschreven over mentale strubbelingen betekent echter niet dat er maar weinig van hen met dergelijke problemen kampten.⁴⁴ In de literatuur wordt geschat dat er onder zo'n zeven procent van de militairen sprake was van 'geestelijke labielheid' als gevolg van de oorlog.⁴⁵ Hoe men om moest gaan met deze problemen lijkt voor militairen minder duidelijk. Zoals genoemd, werd het praten over geestelijke problemen met een kameraad of een geestelijk verzorger door sommige militairen naar voren gebracht. Het zoeken van medische hulp wordt echter niet als oplossing naar voren gebracht. Historica Stef Scagliola beschrijft als reden hiervoor het bestaan van angst onder militairen om psychiatrische hulp te zoeken. Men wilde voorkomen om afgekeurd te worden en was bang voor negatieve reacties van andere militairen.⁴⁶ Geen misplaatste vrees, zo blijkt. Zo bestond er onder militairen de gedachte dat tropenkolder alleen voor kwam bij mensen die toch al een gammele gezondheid hadden, 'door zwakke zenuwen of iets dergelijks.'⁴⁷ Ruimte voor humor onderling aangaande dit onderwerp kon er echter ook zijn: 'In dit verband deed er een lugubere grap de ronde. Als iemand een beetje afwijkend gedrag ging vertonen, was de uitdrukking: "Je bent rijp voor dokter Duursma." (Militaire psychiater in Semarang).'⁴⁸ Desondanks wordt wel het bestaan van een stigma op het openlijk kenbaar maken van mentale problemen onder militairen zichtbaar. Is dit

---

⁴³ Van Boeijen, *De jongens van Toedjoe Poeloe Doea*, 156.

⁴⁴ H. Meijer, "'Zo snel mogelijk gedumpt?'" De opvang van de uit Indië teruggekeerde KL-militairen, 1948-1951 in: M. Elands (red.), *Oost west, thuis best? De opvang van uit Nederlands-Indië teruggekeerde militairen 1948-1951* (Doorn 2004) 13 en Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 268.

⁴⁵ Scagliola, 'Met tropenkolder in de polder', 54.

⁴⁶ Ibidem, 56.

⁴⁷ P. Penders, *Veldpost Sumatra* (Leeuwarden 2016) 60.

⁴⁸ H. Senhorst, "*Hier is alles nog rustig.*" *Jeugd- en tropenjaren van een Indiëveteraan, 1925-1950* (Z.p., 2009) 258.

stigma ook zichtbaar als we kijken naar de andere actoren binnen de krijgsmacht, namelijk de GV en militaire leiding?

Wanneer we het perspectief van de militairen verplaatsen naar dat van de GV, lijkt dit te worden bevestigd. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar als we kijken naar de brochure *'10.000.000 in een bloempot, en daar moet u ook nog bij'*, geschreven door hoofdpredikant A.T.W. De Kluis. In deze brochure wordt teruggekeerde soldaten een hart onder de riem gestoken en begrip getoond voor de periode na demobilisatie.⁴⁹ De Kluis schrijft dat soldaten zullen zijn veranderd door de heftige ervaringen in Indonesië en dat deze een blijvende stempel zullen drukken op hun leven. Echter, over dat deze ervaringen negatieve gevolgen kunnen hebben voor de geestelijke gezondheid, wordt niets gerept. Ook het bespreken van deze strubbelingen met familie, vrienden of oudgedienden wordt niet voorgedragen. Wel raadt de Kluis de lezer aan om hem of een andere legerpredikant te schrijven.⁵⁰ De lezer wordt moed ingeprijsd, maar ook gewaarschuwd voor het creëren van een minderwaardigheidscomplex: 'Moet je niet doen! Probeer jezelf zoveel mogelijk te helpen en laat al die medelijdende mensen maar kletsen. Dat houdt vanzelf op, als ze zien, waartoe je in staat bent.'⁵¹ Ook vanuit het perspectief van de geestelijk verzorger wordt dus een negatief beeld rondom het zoeken van geestelijke hulp geschetst: wees terughoudend met het delen van je grieven, met genoeg wilskracht sla je je er wel doorheen.

Als vervolgens wordt gekeken naar de houding van het militaire apparaat zien we dat het stigma ook hier bestond. Binnen de krijgsmacht werd onderscheid gemaakt tussen twee groepen als het ging om mentale zorgverlening. Psychiaters werden onder medische hulp geschaard, aalmoezeniers en veldpredikers onder geestelijke zorg. De organisatie van de medische hulp was niet naar behoren. Zo was er slechts één psychiater per 25.000 man aanwezig. Rapporten en inlichtingen omtrent de mentale problemen waarmee militairen kampten werden zoveel mogelijk binnenshuis gehouden.⁵² Bovendien werd het bezoek aan deze geestelijk hulpverleners door de militaire leiding openbaar ontmoedigd en gestigmatiseerd. Zoals door majoor-aalmoezenier W. Helmer, die stelde dat te veel militairen te gemakkelijk hun weg vonden naar de psychiater en misbruik van hem maakte, 'door Jan en alleman naar hem toe te sturen en elke moeilijkheid tot een probleem en complex te maken.' Daarnaast waarschuwde Helmer dat er met het bezoeken van een psychiater de rest van je leven

---

⁴⁹ A.T.W. de Kluis, *10.000.000 in een bloempot en daar moet u ook nog bij* (Den Haag 1948) 16 en 19.

⁵⁰ De Kluis, *10.000.000 in een bloempot en daar moet u ook nog bij*, 47.

⁵¹ Ibidem, 44.

⁵² Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor*, 692.

rapporten over je mentale gesteldheid aan je zouden blijven kleven.⁵³ Tot slot was de gesloten houding op het gebied van aandacht voor geestelijke problematiek ook in de Nederlandse samenleving terug te zien. Ter illustratie, de mentale gezondheid van oorlogsveteranen kreeg pas vanaf de jaren tachtig, veertig jaar na de oorlog, maatschappelijke aandacht.⁵⁴

Relatie met religie

Dat er onder militairen een stigma leek te bestaan om medische hulp voor geestelijke problemen te zoeken en dat hulpverleners onder verschillende vormen van zorg gecategoriseerd werden, verklaart waarom er door militairen wel werd geschreven over het zoeken van hulp bij geestelijk verzorgers en niet bij psychiaters. Maar hierbij is een ander belangrijk verschil tussen deze groepen hulpverleners nog niet besproken, namelijk de rol van religie. Immers, de zorg die door aalmoezeniers en veldpredikers werd aangeboden, was verbonden aan het evangelie, dat van psychiaters niet.

Hierop volgt het vraagstuk rondom de effectiviteit van geestelijke hulp op religieuze basis, Kan religie positieve effecten hebben op de geestelijke gezondheid? Onderzoeken binnen de psychologie lijken dit wel te bevestigen. Hierbij wordt getoond dat een hogere mate van verbondenheid met religie, het geloven in een hogere macht en de frequentie van het uitvoeren van religieuze activiteiten en rituelen een positief effect hebben in de omgang met stress. Hoe groter de rol van religie in mensen hun dagelijks leven is, des te meer baat zij hebben bij religie als middel in de omgang met stressfactoren.⁵⁵

Vervolgens rijst dan de vraag welke rol religie speelde tijdens het dagelijks leven van de militairen in Indonesië? Om deze vraag te beantwoorden, dient er zowel naar de individuele relatie met religie als naar de praktisering ervan te worden gekeken. Voor sommige militairen bleek religie een essentiële factor om zich tijdens de oorlog staande te kunnen houden. Voor M.A.P. De Lange, bijvoorbeeld, die schrijft dat religie van groot belang was voor de instandhouding van het moreel van hem en anderen in zijn compagnie: 'misschien wel [het] allerbelangrijkste.'⁵⁶ Maarten Schaafsma schrijft: 'Zonder mijn geloof was ik hier allang kapot

---

⁵³ Scagliola, *Last van de Oorlog*, 272-273.

⁵⁴ Ibidem, 257.

⁵⁵ K. I. Pargament, *The Psychology of Religion and Coping* (Guilford Press 1997) 301-302 en 312, W. Sterner en L. Jackson-Cherry, 'The Influence of Spirituality and Religion on Coping for Combat-Deployed Military Personnel', *Counseling and Values*, Vol. 60 (2015) 61-62 en M. Gerber, A. Boals en D. Schuettler, 'The Unique Contributions of Positive and Negative Religious Coping to Posttraumatic Growth and PTSD', *Psychology of Religion and Spirituality*, Vol. 3, Nr. 4, (2011) 303-304.

⁵⁶ M.A.P. De Lange, *Dienstplichtig tussen macht en onmacht. Ofwel, notities omtrent eigen- en andermans belevenissen in de jaren 1945-1950* (Maassluis 2007) 51.

gegaan!’⁵⁷ Ook kon er vertrouwen worden geput uit het idee dat God achter jou en de militaire zaak stond.⁵⁸ En ook kon religie een geruststellende invloed hebben, als een van de weinig bekende dingen voor militairen in de onbekende wereld waarin zij zich bevonden.⁵⁹ Al kon voor iemand anders het totaal andere leven in Indonesië juist de reden zijn waarom de relatie met het geloof werd bemoeilijkt: ‘Thuis was alles zo beschermd, maar hier zijn er dagen dat je niet aan bidden toekomt.’⁶⁰ Verder kon het geloof simpelweg iemand zich goed doen voelen: ‘Zonder contact met God voelde ik mij niet lekker. Hij was voor mij gewoon iets geweldigs.’⁶¹ Dit gevoel kon ook tastbaar zijn. Zo schrijft Jo Lukassen dat het voor hem van levensbelang was om een aantal dingen altijd droog te houden, waaronder zijn rozenkrans.⁶²

Dat de eigen relatie met het geloof belangrijk was voor militairen en ook iets wat hen houvast bood in moeilijke tijden, lijkt duidelijk. Maar religie was niet alleen een individuele aangelegenheid, ook de praktisering ervan in groepsverband was een factor van betekenis. Hoe werd dit door de GV georganiseerd? De GV had tijdens de oorlog te maken met een gebrek aan voorzieningen, de dienst kampte met een ‘noodzakelijk geïmproviseerd karakter.’⁶³ Men was overgeleverd aan de per locatie verschillende beschikbare voorzieningen. Diensten konden bijvoorbeeld lang niet altijd in een kerk gehouden worden, veelal betrof de locatie een kantine, rijstschuur of de buitenlucht. Maar ook de situatie leende zich niet altijd voor een reguliere dienst. Zo werden er diensten georganiseerd tijdens gevechtspauzes, waarbij militairen paraat moesten staan in hun uitrusting en er op de achtergrond oorlogsgeweld hoorbaar was.⁶⁴ Het geïmproviseerde karakter maakte dergelijke diensten echter wel memorabel.⁶⁵

Over de behoefte van militairen aan het bijwonen van kerkdiensten wordt in de literatuur weinig melding gedaan. Donckers schrijft dat oud-officieren in een enquête nauwelijks spraken over de godsdienstige aspecten van het werk van de GV. Hierover hoefde volgens hen niet te worden gesproken, omdat het vanzelfsprekend was dat katholieke militairen hun

---

⁵⁷ J. v.d. Kamp (red.), *Geliefde ouders en verdere familie! Brieven van Indiëganger Maarten Schaafsma* (Kampen 2002) 129.

⁵⁸ De Lange, *Dienstplichtig tussen macht en onmacht*, 51.

⁵⁹ J. Bleijenberg, *Dagboek 2-7-1948 t/m 30-11-1948 Vora Mariniersbrigade Soerabaja*. <http://www.indie-1945-1950.nl/augustus.htm>, geraadpleegd op 4-12-2022, 22.

⁶⁰ J. de Zeeuw, *Drie warme jaren* ('s-Gravenpolder 1984) 230.

⁶¹ Elizen, *Genist tot in de kist*, 18.

⁶² J. Lukassen, *Een mijlpaal in ons leven. Herinneringen van Nederlandse Militairen in de tropen* (Boxmeer 1980) 9.

⁶³ C.H.C. Harinck en B. Luttikhuis, ‘Verzuilde oecumene. Gereformeerde jongens overzee tussen Hollandse verwachtingen en Indische verleidingen’ in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 133.

⁶⁴ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 340.

⁶⁵ Harinck en Luttikhuis, ‘Verzuilde oecumene’, 133.

kerkelijke plichten nakwamen.⁶⁶ Egodocumenten van militairen tonen echter een beeld waarin de organisatie van diensten door de GV wel degelijk belang en waardering wordt toegekend. Over het bijwonen van kerkdiensten wordt door verscheidene militairen geschreven. En voor het overgrote deel zijn deze notities positief. De lof voor deze diensten baseert zich op verschillende elementen. Zo was men blij met een kerkdienst, omdat deze de mensen voor even met hun gedachten ergens anders kon laten zijn dan de waan van de dag.⁶⁷ De dagen konden door de eindeloze herhalingen van taken en het vele wachten zeer eentonig worden. Tijdens dat soort dagen kon een kerkdienst het enige zijn dat een dag deed verschillen van een ander.⁶⁸ Verder konden kerkdiensten dienen als baken van rust en steun te midden van het oorlogsgeweld.⁶⁹ Nog een punt van waardering voor kerkdiensten kon berusten op de persoonlijke aard van een dienst.⁷⁰ Menig geestelijk verzorger onderhield contact met familie van militairen en was dus op de hoogte van persoonlijk nieuws.⁷¹ Tot slot kon de behoefte aan een dienst voortkomen uit onzekerheid over de toekomst. Deze onzekerheid werd heviger naarmate de uitzending langer duurde, maar bestond ook al tijdens de bootreis naar Indonesië.⁷²

Belangrijk om in acht te nemen is dat niet iedere militair dezelfde mogelijkheden had om kerkdiensten te bezoeken. Aanleiding hiervoor was de locatie waar men gestationeerd was en of deze bereikbaar was voor de GV. Was de locatie dicht bij een stad of dorp, dan was dit voor de GV eenvoudiger te bezoeken dan een buitenpost, tientallen kilometers van de bewoonde wereld vandaan. De GV deed haar best om militaire posten wekelijks te bezoeken. Dit betekende overigens niet uitsluitend op de zondagen. Wanneer mogelijk, konden militairen ook doordeweeks rekenen op een bezoek van de 'preek op wielen.'⁷³ Helaas kon een bezoek van de GV door een tekort aan personeel, hierover later in dit hoofdstuk meer, in combinatie met de afgelegen locatie van een buitenpost weken op zich laten wachten.⁷⁴ Over dit gemis wordt

---

⁶⁶ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 373.

⁶⁷ NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 526, inv.nr. 11, Dagboek Veldhuizen, 24-4-1948.

⁶⁸ NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 528, inv.nr. 37, Dagboek Dijkema, 27-3-1948.

⁶⁹ J. de Lange, *Als de natuur zwijgt* (Bergen 1995) 222.

⁷⁰ Elizen, *Genist tot in de kist*, 70.

⁷¹ Over deze correspondentie tussen GV en familie zal in het derde hoofdstuk worden uitgeweid.

⁷² H.A.G.J.P. Hanswijck de Jonge, *Interessante reis met 1800 militairen naar Indië. Bezoeken aan onze Groningse oorlogsvrijwilligers in de rimboe van Oost-Java* (z.p. 1981) 23-24.

⁷³ W.L. Ten Wolde, *Onze Jongens Overzee* (Den Haag 1946) 39.

⁷⁴ P.A.G. Hubeler, *Pioniers Overzee. De geschiedenis van het bataljon genietroepen van de eerste divisie "7 december" ("C" divisie) 1945-1950* (z.p., 1950) 99, K. van Rooijen, *Tussen Goenoeng en Guerilla (tussen berg en vrijheidsstrijd)* (z.p. 1986) 42 en F. Bentschop Knook, *Het Vergeten Leger. Onze belevenissen in de jungle van Zuid-Sumatra 1947-1950 deel 2* (Alphen aan den Rijn 1990) 125.

bijvoorbeeld door Theo van de Hulsbeek geschreven. Bij hem groeide het verlangen naar het bijwonen van een mis wanneer dit lang op zich liet wachten: 'Ik heb de laatste vier zondagen geen kerk meer gezien, dus het wordt tijd dat de aalmoezenier ons eens komt opzoeken.'⁷⁵ Frans Kerkhof schrijft dat er zelfs periodes van zeven weken voorbij gingen waarin hij geen kerkdienst kon bijwonen.⁷⁶ Buitenposten waren ver verwijderd van de bewoonde wereld, het verblijf kon aanvoelen als een detentiecentrum.⁷⁷ Des te meer uitgelaten was men wanneer een geestelijk verzorger onaangekondigd op een zondagmorgen op een buitenpost verscheen om een dienst te verzorgen.⁷⁸

Al betekende een lange afwezigheid van de GV niet automatisch dat men bij de pakken neer ging zitten. Zo schrijft Menno Steenhuis dat sommige pelotons over 'doe-het-zelvers' beschikten die avondsluitingen verzorgden of preken hielden op zondagen: 'Zelf herinner ik mij een gesprekskring in Pekalongan waarbij we om de beurt een onderwerp inleidden om onder het genot van een borrel de ins en outs daarvan te bespreken.'⁷⁹ En ook Thé van de Locht vertrouwde op zijn kameraden wanneer de aalmoezenier het kamp voor langere tijd niet kon bereiken: '(...) ook zonder hem [aalmoezenier] slaan wij ons er toch wel doorheen, het Geloof is overal.'⁸⁰ Verder hadden militairen soms wel de mogelijkheid om zelf af te reizen naar een kerk om een dienst bij te wonen. Zo schrijft Henk van Dalen dat hij en een aantal anderen een urenlange tocht maakten naar het dichtstbijzijnde dorp om weer eens een mis te kunnen bijwonen in een 'echte kerk.'⁸¹

Feestdagen

Feestdagen zoals Kerstmis en Pasen vormden memorabele periodes voor militairen, waarover dankzij de speciale diensten en festiviteiten door verscheidene militairen positief werd geschreven.⁸² Tijdens feestdagen waren het de geestelijk verzorgers die het voortouw namen bij de organisatie van de festiviteiten. Zo schrijft Jo Lukassen vol lof over de aalmoezenier en zijn inzet voor het organiseren van het Kerstfeest. Hetgeen gepaard ging met toneel en cabaret, met daaropvolgend een nachtmis en ook een kerstontbijt: 'Het is de beste Kerstmis geweest die we

---

⁷⁵ G. Hoeks, *Berchse Saldaote in Indië* (Schaijk 2005) 191.

⁷⁶ F. Kerkhof, *Duizend dagen* (Helmond 1984) 285.

⁷⁷ H. Jongen, *Agent in Indië. Dagboekbrieven van een MP'er 1949-1950* (Zutphen 2007) 399.

⁷⁸ Jongen, *Agent in Indië*, 399-400.

⁷⁹ Steenhuis, *Onhoorbaar groeit de padi*, 175.

⁸⁰ T. van de Locht, *De Kist. Het levensverhaal van Thé van de Locht* (Z.p., 2008) 109-110.

⁸¹ H. van Dalen, *Bij de Inlichtingendienst op Midden-Java* (Oldemarkt 2005) 170

⁸² Kerkhof, *Duizend dagen*, 94-95 en G. Visser, *De Haantjes in vogelvlucht. Het Veluwebataljon 1-8 R.I. in Indië, 1945-1948* (Franeker 2002) 137-138.

tot nu toe in Indië hebben meegemaakt.⁸³ Tegelijkertijd vormden feestdagen een gevoelige periode voor militairen, waarbij de gedachten uitgingen naar hoe het zou zijn om thuis deze dagen te vieren.⁸⁴ Voor soldaten werd dan nog eens duidelijk dat zij ver van hun familie, vrienden en geliefden verwijderd waren. De inzet van de geestelijk verzorgers die ondanks de situatie toch voor een kerstfeest wilden zorgen, werd door de militairen zeer geapprecieerd.⁸⁵ De inzet en vindingrijkheid van de GV kon van grote positieve invloed zijn op de festiviteiten. Zo kwam het bijvoorbeeld op een buitenpost voor dat de aalmoezenier, bij gebrek aan een kerk, een leegstaande schuur liet ombouwen tot een kapel.⁸⁶ Maar ook al werd de inzet van de GV geprezen, toch konden gevoelens van vreugde snel weer verdwijnen wanneer men weer met de harde werkelijkheid van de oorlog werd geconfronteerd.⁸⁷ 'Ook deze dag heeft niet veel weg van een feestdag. Na de H. Mis waarin de Aalmoezenier 'n prachtige feest preek hield was alles weer voorbij.'⁸⁸

Arbeidsethos en vereenzelviging

Zowel het geloof als de praktisering ervan door middel van het bezoeken van kerkdiensten en de viering van christelijke feestdagen hebben voor menig militairen een betekenisvolle rol gespeeld tijdens de oorlog in Indonesië. Geestelijk verzorgers werden hierbij geprezen als leiders van de mis en voor hun inzet als organisator rondom de feestdagen. Deze waardering is ook in bredere zin terug te lezen in de woorden van militairen. Men schrijft zeer positief over het arbeidsethos van de GV. Zo was er grote bewondering voor de lange afstanden die de geestelijk verzorgers aflegden tussen militaire buitenposten om hoe dan ook de militairen van dienst te kunnen zijn.⁸⁹ Compagnieën (eenheden van honderd tot honderdvijftig man) konden 300 kilometer van elkaar vandaan liggen, waartussen zich nog de kleinere militaire posten bevonden.⁹⁰ Het wegdek was veelal slecht, vol met kuilen en gaten. De reismogelijkheden waren afhankelijk van het weer, omdat de natte moesson van de weg 'een heerlijk papje' maakte.⁹¹

---

⁸³ Lukassen, *Een mijlpaal in ons leven*, 191.

⁸⁴ G. Smolders, *De oorlog van mijn vader* 46.

⁸⁵ H. Hoekstra, *Wij waren ingedeeld bij het 4de Bataljon Garde Jagers op Oost-Java en Madoera* ('s-Gravenhage 1988) 51 en 66.

⁸⁶ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 328.

⁸⁷ A.P. de Graaf, *De heren worden bedankt. Met het vergeten leger in Indië 1949-1950* (Franeker 1986) 111.

⁸⁸ NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 510, inv.nr. 121, Dagboek Van Leuven, 7-4-1947.

⁸⁹ W. Dussel, *Dat was jij, marinier! De geschiedenis van de mariniersbrigade 1945-1949* (Hoogezand 1990) 205.

⁹⁰ J.J. Appelman, *Over een oorlog die niet nodig was. Indiëveteranen vertellen - Dienstplichtige militairen uit Hem en Venhuizen in Nederlands-Indië van 1945 tot 1950* (Groot-Ammers 2013) 125.

⁹¹ F. Bentschop Knook, *Het Vergeten Leger. Onze belevenissen in de jungle van Zuid-Sumatra 1947-1950 deel 1* (Alphen aan den Rijn 1986) 112-113.

Dan was er nog de vijand die op de loer kon liggen, welke ook wegversperringen of bommen kon hebben geplaatst, met mogelijk dodelijke gevolgen.⁹² En dan was er ook nog geregeld een tekort aan vervoersmogelijkheden.⁹³ De GV deed hierover vaak haar beklag bij de commandanten, soms met succes. Maar kilometers te voet afleggen om buitenposten te bezoeken was voor menig geestelijk verzorger ook onderdeel van de harde werkelijkheid.⁹⁴ De lange reistijden van de geestelijk verzorgers konden nadelige gevolgen hebben voor de organisatie van kerkdiensten. Deze genoten namelijk geen prioriteit boven militaire activiteiten. Dus wanneer een geestelijk verzorger onverhoopt later dan gepland arriveerde om vervolgens een mis te willen houden, kon het zo zijn dat de geplande patrouilles al uitgezonden waren. Onwenselijk voor de geestelijk verzorger, maar ook voor de militairen die hier behoefte aan hadden.⁹⁵ Op de beeldvorming van militairen over de GV hadden de zware werkomstandigheden echter een positief effect. De GV stond juist bekend als zeer gedreven en onzelfzuchtig.⁹⁶

De behoefte om een bezoek te brengen aan de GV was onder menig militair aanwezig. Zo werd er tot wel drie keer per dag de mogelijkheid geboden om te biechten.⁹⁷ En uit de woorden van militairen valt op te maken dat niemand zich belet hoefde te voelen om bij de GV langs te gaan.⁹⁸

Dan staat voor je klaar: de aalmoezenier, de geestelijke verzorger, die tot taak heeft om voor ieder persoonlijk bereid te staan, om ieder te helpen en te steunen. Hij is een veilige haven midden op de groote [sic] zee. Hij is de vriend, die de zwaarte kent van je probleem. Met hem kun je praten van man tot man. Naar hem kun je altijd toegaan, wanneer je het noodig [sic] vindt om even ergens te zijn, waar je het gevoel hebt thuis te zijn. Hij leeft met zijn soldaten het eendere leven en alleen zijn aanwezigheid al wil je zeggen: de mensch [sic] leeft niet van brood alleen.⁹⁹

---

⁹² Hoeks, *Berchse Saldaote in Indië*, 116.

⁹³ Kannekens, 'Vertrouwensman of verklikker?', 114.

⁹⁴ Wentholt, *Priesters in Krijgstenuë*, 63 en Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 341.

⁹⁵ Van Dalen, *Bij de Inlichtingendienst op Midden-Java*, 86.

⁹⁶ M.v.d. Hofstad, *Uit het dagboek van een soldaat van de 1e Cie* (Den Dungen 1994) 7.

⁹⁷ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 326.

⁹⁸ G. Deters, *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger* (Z.p. 1994) 119 en Bentschop Knook, *Het Vergeten Leger. Deel 1*, 112-113.

⁹⁹ J. Fokkens, *Wij werden geroepen te dienen ons land en ons volk* (Z.p., 2000) 70.

Bovengenoemd citaat past bij een volgende element voor de ervaren positieve relatie met geestelijk verzorgers door militairen, namelijk vereenzelviging. Militairen beschouwden de GV als een van hen. Hun relatie was van een andere aard dan die zij hadden met geestelijken in Nederland. Dit kwam voort uit een aantal zaken. Zo waren de geestelijk verzorgers in het KL gemiddeld een stuk jonger dan de geestelijken die men in Nederland kende. Bovendien stonden de geestelijk verzorgers over het algemeen niet te boek dat zij zich als bovengeschikten gedroegen tegenover militairen.¹⁰⁰ De GV leidde grotendeels hetzelfde leven als de militairen en maakte ook alles buiten de kerkdiensten mee, zoals militaire operaties en de vrijetijdsbesteding.¹⁰¹ Al met al leidden deze factoren ertoe dat er veel sprake was van een meer informele relatie tussen geestelijken en militairen in Indonesië, dan in Nederland. Deze ontspannen, informele verstandhouding wordt door militairen verscheidene malen aangehaald.¹⁰² Zo schrijft Jan Appelman: ‘Het is aalmoezenier Niekerk, een magere man. Maar hij is ontzettend gezien onder de jongens, omdat hij heel gewoon is. Je praat met hem alsof je het tegen je kameraad hebt.’¹⁰³ Omdat GV en militair onder dezelfde omstandigheden moesten overleven, dezelfde ontberingen en uitdagingen moesten trotseren, kenden zij elkaar goed en ontstond er een hoge mate aan wederzijds vertrouwen.¹⁰⁴

Deze informele band was niet per se vanzelfsprekend. Zo droegen geestelijk verzorgers wel degelijk aanzien met zich mee.¹⁰⁵ Ter illustratie, een soldaat merkte bij het oversteken van een rivier op, ‘dat beide geestelijken er naakt precies zo uitzagen als gewone mensen.’¹⁰⁶ Wellicht bedoelt als een komische opmerking, desondanks toont het wel de gedachte dat de geestelijk verzorger een ander soort mens was dan de (gewone) militair. De toenadering tussen GV en militairen werd ook door de geestelijk verzorgers zelf ervaren. Zo onderstreept Donckers in zijn onderzoek; ‘De aalmoezenier was niet meer alleen begeleider, maar hij werd ook deelgenoot. Sterker nog, hij had zowel mentaal als fysiek de militairen nodig om zelf te kunnen overleven.’¹⁰⁷

---

¹⁰⁰ Appelman, *Over een oorlog die niet nodig was*, 125.

¹⁰¹ Deze twee onderwerpen staan in de volgende hoofdstukken centraal.

¹⁰² Van Boeijen, *De jongens van Toedjoe Poeloe Doea*, 42.

¹⁰³ Appelman, *Over een oorlog die niet nodig was*, 125.

¹⁰⁴ H.J. Kruls, *Op inspectie* (Amsterdam 1947) 61.

¹⁰⁵ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 371.

¹⁰⁶ H. Volders, *Ik was korporaal in Nederlands-Indië* (Z.p., 2014) 75.

¹⁰⁷ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 348

Externe invloeden

Zodoende vormt het gegeven dat militairen en de GV op elkaar aangewezen waren een belangrijke factor in de positieve verstandhouding. Maar ook externe actoren speelden hierbij een rol. Zo bestond er onder militairen een gebrek aan vertrouwen in andere instituties, zoals de Nederlandse politiek, media en soms ook in de militaire leiding. Dit gebrek aan vertrouwen kon militairen zich onbegrepen doen voelen, alsmede ontstond het gevoel dat zij zich niet met hun grieven tot anderen konden keren. En zo werd de geestelijk verzorger onderdeel van een beperkte groep mensen bij wie men wél het idee had terecht te kunnen.

Het vertrouwen van militairen in Den Haag liep gedurende de oorlog continu deuken op.¹⁰⁸ Aanleiding hiervoor was dat de politiek menigmaal van koers veranderde. Zo waren beide politionele acties op militair gebied succesvol, maar werden deze successen in de ogen van militairen tenietgedaan. De eerste actie werd namelijk voortijdig beëindigd en na de tweede actie werd een staakt-het-vuren ingesteld, gevangen genomen Indonesische kopstukken vrijgelaten en een resolutie aangenomen waarmee werd ingestemd dat er voor 15 maart 1949 een federale interim-regering in Indonesië zou worden gevormd. Later zou door Den Haag worden toegegeven aan een soevereiniteitsoverdracht voor 1 januari 1950. Dat de Nederlandse regering tijdens de oorlog met internationale druk te maken kreeg, maakte voor militairen geen verschil. Zij voelden zich gedurende de oorlog steeds meer in de steek gelaten. Het pijnlijkste moment voor menig militair was toen duidelijk werd dat de belofte dat men niet langer dan twee jaar zou worden uitgezonden, niet werd nagekomen.¹⁰⁹

Kritiek op de militaire leiding was er ook. Onzekerheid over de toekomst was gedurende de hele oorlog veelvuldig het gespreksonderwerp onder militairen. Daarnaast was de informatievoorziening vanuit de militaire leiding gebrekkig, er werd weinig gedeeld en militairen moesten veelal op korte termijn de inhoud van nieuwe plannen vernemen. Jan Janssen was bijvoorbeeld zeer kritisch op de militaire leiders: 'Ze waren ons hier lichamelijk en geestelijk aan het kapot maken.' Janssen verwijt de leidinggevenden dat zij zelf niet deelnamen aan patrouilles en zich daarmee moedwillig distantieerden van wat er lichamelijk en geestelijk met de troepen gebeurde.¹¹⁰ Dergelijke verwijten van toondoofheid aan het adres van de militaire leiding hadden ook betrekking op de intensivering van militaire activiteiten. Soldaten raakten uitgeput

---

¹⁰⁸ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 112-113.

¹⁰⁹ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 266-269, Meijer, 'Zo snel mogelijk gedumpt?', 42-43 en Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 113-115.

¹¹⁰ J. de Golde, *De prijs van de macht* (Den Haag 2001) 85.

van de wekenlange patrouilles lopen door de geoccupeerde gebieden die steeds groter werden. De legerleiding bleef echter aandringen op het blijven lopen van deze tochten.¹¹¹

Een ander voorbeeld van een ongevoelige militaire leiding was de invoering van de postbladen in 1947. Dit besluit betekende dat militairen niet meer ongelimiteerd kosteloos brieven naar huis konden sturen. Een voor de militairen onbegrijpelijke maatregel, dat het contact met thuis zou belemmeren, hetgeen zo belangrijk was voor hen.¹¹² Volgens Frans Doeleman was de invoering een 'psychologische blunder' en zou het een zeer negatieve impact hebben op soldaten: 'De meesten hebben 's avonds niets te doen en brengen het grootste deel van hun tijd door met brieven schrijven en zelfs voor die vorm van ontspanning zullen ze nu geld moeten betalen.'¹¹³ Tot slot bestonden er onder militairen irritaties over Nederlandse media en hun kritische berichtgeving aangaande de Nederlandse krijgsmacht:

*Lafhartige redacteurs en radiosprekers, die ternauwernood weten hoe Soerabaja ten opzichte van Batavia ligt, studeeren [sic] onder hun bureaulamp hun toespraken en artikelen in. En dit wapen vliegt naar de posten en treft onze jongens in den [sic] rug. Velen komen later in stuntelige woorden terug op hun gepraat. Maar vergeten worden deze dingen niet gemakkelijk!*¹¹⁴

Dergelijke berichtgeving baarde militairen ook zorgen. Bij soldaten kon de vrees ontstaan dat niemand buiten de krijgsmacht hen steunde.¹¹⁵ Met name bij berichtgeving rondom gepleegd geweld of de moraal van de troepen, lees de beschreven afbraak daarvan, werd het vuur door de media flink aangewakkerd.¹¹⁶ Soortgelijke nieuwsberichten maakten militairen verder ongerust, omdat men bang was dat hun familie en vrienden thuis deze sentimenten van de pers zouden delen.¹¹⁷ Een te laconieke berichtgeving kon ook irritaties opwekken: 'Wij kregen soms de indruk dat men in Nederland dacht dat wij op vakantie waren.'¹¹⁸ Een opsteker voor militairen was dat geestelijk verzorgers zich soms mengden in de media door berichten te sturen

---

¹¹¹ Snijders, *Wij werden misleid*, 46.

¹¹² Van Boeijen, *De jongens van Toedjoe Poeloe Doea*, 270.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ten Wolde, *Onze Jongens Overzee*, 41-42.

¹¹⁵ Scagliola, 'Met tropenkolder in de polder', 59.

¹¹⁶ Wietsma en Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog*, 66.

¹¹⁷ A. van Helvoort, *De verzwegen oorlog; dagboek van een hospik in Indië, 1947-1950* (Groningen 1988) 139.

¹¹⁸ Snijders, *Wij werden misleid*, 32.

naar de Nederlandse pers ter verdediging van de troepen.¹¹⁹ Dergelijke berichten vielen bij militairen in goede aarde.¹²⁰

Kritiek op de GV

Tot dusverre is er licht geschenen op de positieve elementen van de verstandhouding tussen militairen en geestelijk verzorgers. Echter, hierbij ontbreken nog de kritische noten van militairen aan het adres van de GV. Immers is het onwaarschijnlijk dat, gezien de omvang van de KL, de positieve sentimenten onder militairen jegens de GV als unaniem te bestempelen zijn. Op het gebied van kritiek van militairen op de GV is de literatuur kort van stof. Donckers schrijft dat een punt van kritiek onder oud-officieren was dat sommige aalmoezeniers zich te strikt aan het woord van God hielden en daarmee te weinig oog hadden voor de oorlogssituatie.¹²¹ Harinck stelt dat onder gereformeerd-vrijgemaakte soldaten oproepen werden gedaan voor de zending van vrijgemaakte predikanten, uit onvrede over de, in hun ogen, vrije denkwijze van legerpredikanten.¹²² De dunne spoeling van het aantal veldpredikers gedurende de oorlog was voor protestantse militairen aanleiding om te schrijven naar protestantse kerken in Nederland met het dringende verzoek om meer veldpredikers te sturen.¹²³ Dit punt betreft echter geen kritiek op het functioneren van de aanwezige veldpredikers, maar op de protestantse kerk die er niet in slaagde voldoende legerpredikanten te zenden.

Binnen de protestantse GV was er een structureel tekort aan legerpredikanten. Dit was grotendeels te wijten aan een bestaand tekort aan dominees in Nederland en omdat er op vrijwillige basis geworven werd, in tegenstelling tot de verplichte werving van aalmoezeniers aan katholieke zijde.¹²⁴ Vanaf de periode na de eerste politionele act gold dit tekort aan personeel echter ook voor aalmoezeniers. Door de grote gebiedsuitbreidingen na de militaire operatie werden bataljons over twintig tot vijftwintig buitenposten verdeeld, waardoor het onmogelijk werd voor het bestaande aantal geestelijk verzorgers om de buitenposten wekelijks te bezoeken. Aan het streven naar een aalmoezenier en een veldprediker per bataljon kon in de

---

¹¹⁹ De Lange, *Als de natuur zwijgt*, 226-227.

¹²⁰ Fokkens, *Wij werden geroepen te dienen ons land en ons volk*, 212 en De Lange, *Als de natuur zwijgt*, 290.

¹²¹ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 373.

¹²² Harinck, 'Een last, te zwaar om te dragen.', 151.

¹²³ Kannekens, 'Vertrouwensman of verklikker?', 115.

¹²⁴ Harinck en Luttikhuis, 'Verzuilde oecumene', 128, S. Kannekens, 'Noodkreten uit Indië. Ds. Koningsberger en de protestantse geestelijke verzorging tijdens de dekolonisatie van Indonesië.' in: E. Boon, J. Hoffenaar en W. Veltkamp (red.), *Met het woord onder de wapenen: protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 60, Kannekens, 'Vertrouwensman of verklikker?', 111 en J.C. Koningsberger, *Met de Stoottroepen naar Indië. Dagboeknotities van veldprediker J.C. Koningsberger*. H. Fonteyn ed. (Den Haag 2009) 2.

praktijk niet worden voldaan.¹²⁵ Dat er militairen waren die een tekort aan geestelijk verzorgers ervaren kan worden opgemaakt uit de woorden van oud-hoofdpredikant De Kluis. Hij weerspreekt de kritiek betreffende dit onderwerp in een folder dat aan het eind van de oorlog werd meegegeven aan militairen: ‘Het kan ook zijn, dat je zegt: “Die legerpredikant heb ik nooit gezien,” en dan overdrijf je een beetje, dat weet je ook wel. Maar goed, laten we dan zeggen, je hebt hem zelden gezien en je bent er niet erg over te spreken (...)’¹²⁶ Dat de Kluis deze kritiek van soldaten onder de aandacht brengt in de brochure, lijkt erop te wijzen dat hij soortgelijke kritiek vaker heeft vernomen. Zoals eerder in dit hoofdstuk werd benoemd, schreven militairen inderdaad over het soms wekenlang niet zien van geestelijk verzorgers, en ook het daardoor moeten missen van kerkdiensten. Wel dient hierbij te worden opgemerkt dat deze notities niet gepaard gaan met kritiek op de GV. Integendeel, er wordt juist begrip getoond voor de werkomstandigheden van de GV.¹²⁷ Zo schrijft Klaas Mes bijvoorbeeld:

*Ben je ergens om verlegen, dan kan je bij hem [aalmoezenier Niekerk] terecht. Alleen heeft hij het ontzettend druk, omdat wij zover uit elkaar liggen. Een compagnie ligt er op Java bij Malang en een compagnie ligt er in Soemenep, dat is een afstand van 300 kilometer. Waartussen dan ook nog vele kleine posten liggen. (...) Wij denken wel eens dat wij het soms zwaar hebben, maar een aalmoezenier en een veldprediker hebben het hier zwaarder dan iemand anders.*¹²⁸

Duidelijk wordt dat geestelijk verzorgers een druk bestaan leidden, waarbij het ook kon voorkomen dat ze geen tijd hadden voor een gesprek met militairen.¹²⁹ Al met al is er in de egodocumenten van militairen een gevoel van gemis te bespeuren wanneer de GV langere tijd afwezigheid was, maar zelden vertaalt dit zich in negatieve uitlatingen over de GV. Dit betekent echter niet dat er helemaal geen kritiek wordt geuit door militairen. Een gevolg van geestelijk verzorgers die weinig hun gezicht lieten zien, kon zijn dat militairen hen meer beschouwden als buitenstaanders, als mensen die alleen langs kwamen om met de bijbel in de hand kritiek te leveren op de troepen, dan als iemand die een wezenlijk onderdeel was van de groep.¹³⁰ Verder komt directe kritiek aan het adres van de GV nog op een aantal andere manieren naar voren in

---

¹²⁵ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 343.

¹²⁶ De Kluis, *10.000.000 in een bloempot en daar moet u ook nog bij*, 7.

¹²⁷ J.A. Verdonschot, *“De Laatste Patrouille”. Episode 1946-1950 Midden Java* (Z.p., 1980) 15.

¹²⁸ Appelman, *Over een oorlog die niet nodig was*, 125.

¹²⁹ Ronner, *Van huis en van haard naar het land van de Tokkéhs*, 212 en Dussel, *Dat was jij, marinier!*, 204.

¹³⁰ K. de Lang, *Vertel nog eens over de oorlog. Oorlogsherinneringen van een onderwijzer* (Almkerk 1991) 97.

de egodocumenten. Zo zijn militairen ontevreden over de GV wanneer afbreuk van het aanzien van de GV werd ervaren. De beleving van kerkdiensten en de behoefte daaraan lijkt verbonden te zijn aan hoe men denkt over de kwaliteiten van de geestelijk verzorger. Zo heeft Deters weinig interesse meer in het bijwonen van kerkdiensten vanwege de, in zijn ogen, incapabele veldprediker: 'Een clown op de kansel, wat moet je daar van verwachten?'¹³¹ Ook een slecht voorbereide redevoering, zoals bij een begrafenis, deed weinig goeds voor de reputatie van de GV.¹³² Ook konden er twijfels bestaan over de authenticiteit van de GV. Soms konden militairen bijvoorbeeld niet wennen aan een aalmoezenier, omdat hij 'niet echt' zou zijn.¹³³ Jan van Trigt beschrijft een vergelijkbaar sentiment, maar met een fermere bewoording. Volgens hem bestond de GV uit een stel 'hemeldragonders.'¹³⁴ Beide punten illustreren kritiek op geestelijk verzorgers die te weinig oog hadden voor de wereld buiten het dogma van de kerk. Ook wordt de GV door sommigen beticht van het verspreiden van leugens over militairen in de pers.¹³⁵ En verder kan een kritische noot op een geestelijk verzorger simpelweg voortkomen uit het gegeven dat een militair op persoonlijk vlak geen sympathie voor de geestelijk heeft.¹³⁶

Invloed religieuze achtergrond

Tot slot rijst nog de vraag of een verschil in religieuze achtergrond tussen militair en geestelijk verzorger invloed had op de onderlinge relatie. Militairen schrijven over goede contacten tussen protestanten en katholieken. Bij de onderlinge contacten speelde religie een ondergeschikte rol aan iemands persoonlijkheid. Hierbij zou sprake zijn geweest van 'geestelijke verruiming.'¹³⁷ Volgens Van der Lee legden deze interacties zelfs de wortels voor de latere oecumene in Nederland.¹³⁸

Bij de praktisering van religie werden katholieken en protestanten door het KL wel apart ingedeeld.¹³⁹ In de literatuur wordt vermeld dat ondanks de goede verhoudingen tussen de GV, de geestelijk verzorgers wel bleven toezien op het afbakenen van het eigen werkterrein. Wel

---

¹³¹ Deters, *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger*, 114.

¹³² NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 545, inv.nr. 190, Dagboek Laan, 7-1-1949.

¹³³ Kerkhof, *Duizend dagen*, 23-24.

¹³⁴ J. v. Trigt-Wolters, *Duizend dagen Indië. Het dagboek van Jan van Trigt. 1945-1948* (Soesterberg 2007) 174.

¹³⁵ C. Rekelhof, *Oorlog van een gewoon soldaat. Dagboek van soldaat C. Rekelhof. O.V.W.-er 2.II-4.R.I. 30 november 1945-30 juli 1948*. (Z.p., 194-) 9.

¹³⁶ C. De Boer, *Was dit het wel waard? Getuigenissen van een soldaat in Nederlands-Indië* (Z.p., 2009) 294.

¹³⁷ H. A. Blijker, *Hospik op patrouille: mijn diensttijd van 1 juli 1947 - 1 juli 1950* (Hengelo 2009) 94-95 en De Zeeuw, *Drie warme jaren*, 50.

¹³⁸ G.F. van der Lee, *Zinvol geweld? 17 november 1947 - 4 november 1950* (Bussum 2012) 21 en 52.

¹³⁹ T. Kingma, *'Friesland' was hier. De lotgevallen van het bataljon 'Friesland' in Indië, 1945-1948* (Franeker 1993) 122-123 en Blijker, *Hospik op patrouille*, 123-124.

was er bereidheid tot samenwerking.¹⁴⁰ Militairen schrijven over vormen van deze samenwerking, zoals geestelijk verzorgers die elkaar te hulp schoten wanneer er bijvoorbeeld geen geschikte locatie was voor een kerkdienst.¹⁴¹ Ook wordt vermeld dat men niet ten allen tijde van elkaars kerkdiensten was uitgesloten. Wanneer een veldprediker bijvoorbeeld was verhinderd om een bezoek te brengen, dan mochten protestanten de dienst van de aalmoezenier attenderen, en vice versa.¹⁴² Er wordt enthousiast over deze toenaderingen geschreven: 'Hoe bestaat het, dat zoiets ineens mogelijk blijkt te zijn. Niemand heeft er moeite mee. Zelfs de pater en dominee niet.'¹⁴³ Militairen schrijven over een goede relatie tussen aalmoezeniers en veldpredikers, waarvan de wortels zouden liggen bij het feit dat de GV samen veel tijd doorbracht door het gezamenlijk reizen tussen militaire posten.¹⁴⁴ Hierdoor zouden hechte 'oecumenische' vriendschappen zijn ontstaan.¹⁴⁵

Wat betreft afbakening tussen veldpredikers en aalmoezeniers lijkt dit vooral op formeel gebied te hebben bestaan en niet op informeel gebied. Betekent dit dan ook dat beide groepen er een verschillende invulling van hun werk op nahielden? Dit lijkt niet het geval te zijn geweest. Het uitdragen van het evangelie en het op peil houden van het moreel van de troepen waren voor beide groepen geestelijk verzorgers het summum van hun functie.¹⁴⁶ Wel beweert een oud-aalmoezenier in een interview dat veldpredikers conservatiever waren dan aalmoezeniers. Veldpredikers zouden niets moeten weten van de problemen van militairen op seksueel gebied, dus kwam men, ook protestantse soldaten, naar de aalmoezenier om over dergelijke zaken te praten.¹⁴⁷ Ook Donckers noemt in zijn onderzoek een vergelijkbaar punt met betrekking tot een verschillende opstelling van aalmoezeniers en veldpredikers. Hij beschrijft een 'zacht' karakter omtrent aalmoezeniers, zij zouden dichter bij militairen staan dan hun protestantse collega's.¹⁴⁸ Echter, in de egodocumenten van militairen zijn geen vergelijkbare aanwijzingen te vinden

---

¹⁴⁰ G.J.M. Wentholt, *Priesters in Krijgstenu. De aalmoezeniers in de Nederlandse krijgsmacht* (Amsterdam 1993) 66-67 en A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004) 16 en 330.

¹⁴¹ H. Harrewijn, *4e Afdeling Veld Artillerie. Van Oldebroek tot Oldebroek* (Z.p., 1989) 86.

¹⁴² Kingma, 'Friesland' was hier, 123, A. van Sprang, *Wij werden geroepen. De geschiedenis van de 7 December Divisie, met zweten en zwoegen geschreven door twintigduizend Nederlandse mannen in inkt geboekstaafd* ('s-Gravenhage 1949) 67 en J.W. Hofwijk, *Blubber* (Heemstede 1948) 234.

¹⁴³ De Lange, *Als de natuur zwijgt*, 188.

¹⁴⁴ Hofwijk, *Blubber*, 225 en Dussel, *Dat was jij, marinier!*, 203.

¹⁴⁵ Wietsma en Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog*, 59.

¹⁴⁶ Poels, 'Niet te veel preken', 69-70.

¹⁴⁷ Ibidem, 68-70.

¹⁴⁸ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 324-325.

aangaande dergelijke verschillende karaktereigenschappen tussen aalmoezeniers en veldpredikers of onderwerpen die specifiek bij een van de groepen onbespreekbaar waren.

Het leven van militairen in Indonesië stond in schril contrast met het leven in Nederland. Deze nieuwe wereld zorgde voor ingrijpende veranderingen in hun leven en vereiste hulpmiddelen om hiermee succesvol om te kunnen gaan. In de omgang met de moeilijkheden van de oorlog die op de gemoedstoestand drukten, bleek de gang naar de psychische hulp ontoereikend en, ook door een alom aanwezig stigma, onwenselijk. Geestelijke hulp op basis van religie bleek de uitkomst. Niet alleen de eigen relatie met het geloof bleek voor militairen een factor van belang, maar ook de gezamenlijke praktisering ervan. Kerkdiensten vormden zeer gewaardeerde gebeurtenissen ter ontsnapping aan de dagelijkse teneur. De leidende rol van de GV door militairen werd hierbij als essentieel beschouwd. Maar ook voor het biechten en voor individuele gesprekken met de GV bleek grote belangstelling. Het gedeelde lot van militairen en de GV vormde het fundament van hun vertrouwensrelatie. Ook was er onder militairen veel waardering voor het arbeidsethos van de GV. Daarnaast werd de positie van de GV als vertrouwenspersoon verder versterkt door de tijdens de oorlog verslechterende relatie tussen militairen en de Nederlandse politiek, media en militaire top. Een thema dat nog niet aan bod is gekomen, en dat de goede relatie tussen militairen en de GV verder zal toelichten, is de invloed van geweld. Dit thema vormt het fundament van het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 2: De geestelijke verzorging op het strijdveld

*On the contrary, the veteran's rejection of God is active, passionate, almost physical, and rooted in the best of reasons. They have been betrayed. On some level they had believed that God had promised something and then didn't or couldn't deliver.*¹⁴⁹

Bovenstaand citaat weergeeft de woorden van een Amerikaanse geestelijk verzorger over militairen en hun afkeer van God als gevolg van hun ervaringen tijdens de Vietnamoorlog. Religie kan in tijden van oorlog voor meer vastberadenheid zorgen bij mensen. Zo kan iemands wil om te vechten worden versterkt wanneer hij gelooft dat God aan zijn zijde van het conflict staat. De oorlog voelt dan gerechtvaardigd. Aan de andere kant kan religie mentale onrust zaaien wanneer iemand niet overtuigd is van het doel van de oorlog. Iemand kan gaan twijfelen aan zijn eigen morele kompas. Ook ontstaan er gevoelens van eenzaamheid en isolatie. Iemand kan zichzelf zelfs verraden voelen door God, hetgeen we lezen in het inleidende citaat.¹⁵⁰ De verschillende invloeden van oorlogsgeweld op de relatie met religie en op de mentale gezondheid van militairen zullen in dit hoofdstuk aan bod komen. Ten grondslag hieraan staat een analyse van de rol die de GV vervulde voor militairen te midden van het oorlogsgeweld. Konden de legergeestelijken militairen een hart onder de riem steken en houvast bieden in de omgang met geweld of creëerden hun woorden juist dilemma's voor militairen, zoals op het gebied van de eigen geloofsovertuiging of de overtuiging van de rechtvaardigheid van de oorlog? Duidelijk zal worden op wat voor manieren de ervaringen met oorlogsgeweld de relatie tussen militairen en GV hebben beïnvloed.

In de literatuur wordt geschat dat ongeveer een kwart van de militairen tijdens de oorlog in Indonesië te maken kreeg met gevechtshandelingen.¹⁵¹ Andere militairen hadden een ondersteunende, facilitaire of administratieve functie. De dagen van militairen in gebieden die te maken kregen met vijandelijk geweld waren zwaar. Zij konden te maken krijgen met periodes van wekenlang aaneengesloten patrouilles lopen, de wacht houden, het begeleiden van konvoien en het uitvoeren van verkenningen. Het onwennige tropische klimaat en het oplopen van ziektes maakten de situatie nog zwaarder. Er was niet alleen sprake van een strijd tegen de militaire vijand, maar ook tegen de vermoeidheid. Institutionele gebreken verslechterden de

---

¹⁴⁹ K. I. Pargament, *The Psychology of Religion and Coping* (Guilford Press 1997) 161.

¹⁵⁰ Ibidem, 160-161.

¹⁵¹ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 177.

situatie verder. Zo was er sprake van een structureel tekort aan troepen. Niet verbazingwekkend gezien het enorme grondgebied dat door de Nederlandse troepenmacht gecontroleerd moest worden. Met name door de grote gebiedsuitbreidingen na de politionele acties was er sprake van militaire uitdunning over de buitenposten. Dagelijkse patrouille- en wachtdiensten werden daardoor steeds langer en vormden een ware uitputtingsslag. Bovendien werd na de Eerste Politionele Actie van start gegaan met een contra guerrilla campagne, wat in de praktijk een toename aan militaire operaties betekende, door militairen ook wel 'zuiveringen' en 'pacificaties' genoemd.¹⁵² Na de Tweede Politionele Actie verergerde de situatie als gevolg van verdere expansie van geoccupeerd gebied. Bovendien bleef de rotatie van troepen achter en ook de materiële bevoorrading bleek frequent onvoldoende. Tot slot wisten militairen niet wanneer zij gedemobiliseerd zouden worden. De vooraf afgesproken twee jaar durende uitzending werd voor het leeuwendeel van de militairen overschreden, zonder vervolgens een nieuw tijdstip van demobilisatie in het vooruitzicht te stellen. Al deze factoren drukten zwaar op het moreel van de troepen. Wat schrijven militairen over de effecten van het oorlogsgeweld op henzelf en anderen?

De oorlogvoering in Indonesië betrof geen conventionele oorlogvoering. De militaire tegenstander voerde strijd door middel van een guerrilla-oorlog. Veel militairen kampten daardoor met angsten. Angsten voor de onzichtbare vijand die zich schuil hield onder de bevolking. Maar ook vanwege de slopende onzekerheid, omdat men veelal niet wist wanneer de tegenstander zou toeslaan.¹⁵³ Verder werd er onderling, naast vrees, ook haat voor de vijand aangewakkerd door de gruwelijke verhalen die soldaten elkaar vertelden over vermiste kameraden waarvan het zwaar verminkte stoffelijk overschot werd teruggevonden.¹⁵⁴ Zo herinnert Marinus Muller zich het volgende advies: 'Laat je nooit gevangen nemen maar bewaar de laatste kogel voor jezelf.'¹⁵⁵ Deze behoedzaamheid voor de vijand had niet alleen betrekking tot de mannen, er werd ook gewaakt voor de kwade bedoelingen van vrouwen:

---

¹⁵² Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor*, 691.

¹⁵³ De Golde, *De prijs van de macht*, 85, 101, 108, 138.

¹⁵⁴ G. van Pijkeren, *Loslaten, dat gaat niet meer. Oorlogsherinneringen van en aan meer dan negentig Ter Aarse Indiëgangsters* (Nieuwkoop 2017) 18.

¹⁵⁵ M. Muller, *Mijn tijd in Indië* (Z.p., Z.j.) 11.

*Het is ten strengste verboden om in kampongs te komen, want het gebeurt dikwijls dat soldaten door dergelijke vrouwen worden meegenomen en later als schoenveters worden teruggevonden, d.w.z. dat ze geheel in stukken gesneden zijn.*¹⁵⁶

Wanneer militairen vaker te maken kregen met geweld, kon er een mate van gewenning ontstaan. Zo ook een zekere gelatenheid bij het aanschouwen van nieuw geweld.¹⁵⁷ Deze gelatenheid was een vorm van mentale zelfbescherming, als middel om de ernst van de situatie waarin men zich bevond af te zwakken. Een ander voorbeeld hiervan was het gebruik van humor. Zo schrijft J. Hofwijck over de reactie van een aantal militairen bij het zien van twee neergeschoten TRI-soldaten tijdens een patrouille: 'De meeste jongens lopen er zonder veel reacties voorbij. Een zegt, wijzend op de hersens van de dode, die een halve meter van hen afliggen: „Je kunt nog nét zien, wat ie gedacht heeft...”'¹⁵⁸ Hofwijck verklaart deze vorm van 'geestelijk zelfbehoud' als volgt:

*Het zal U ontzettend cru in de oren klinken. Het is ons beste afweermiddel; wanneer we ons niet opzettelijk voor sommige dingen verhardden, voor dingen die onvermijdelijk zijn en niet te voorkomen, hielden we 't hier niet vol.*¹⁵⁹

Voordat we een blik werpen op wat de egodocumenten ons vertellen over de rol van de GV en religie aangaande de omgang met oorlogsgeweld is het relevant om te kijken naar wat ander historisch onderzoek ons vertelt over dit thema. Dergelijke onderzoeken, van historici zoals Michael Snape en Alexander Watson, tonen positieve effecten van religie en de GV op het moreel en de mentale gezondheid van militairen. Zo beschrijft Michael Snape in *God and Uncle Sam* het positieve imago van de Amerikaanse GV tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹⁶⁰ Hierbij ziet Snape een correlatie tussen de mate van gevaar en religieuze overtuiging. Exemplarisch haalt hij hierbij een gezegde aan van een katholieke dominee: '*There are no atheists in foxholes.*'¹⁶¹ Ook al is dit citaat niet universeel toepasbaar, het dreigende gevaar dat soldaten ervoeren tijdens de oorlog diende volgens Snape als religieuze drijfveer. Dit kon zich uiten in simpele religieuze

---

¹⁵⁶ Van Boeijen, *De jongens van Toedjoe Poeloe Doea*, 143.

¹⁵⁷ Wind, *Bericht van je jongen*, 21.

¹⁵⁸ Hofwijck, *Blubber*, 8-9.

¹⁵⁹ Ibidem, 8-9.

¹⁶⁰ M. Snape, *God and Uncle Sam: Religion and America's Armed Forces in World War II* (Woodbridge 2015) 594-595.

¹⁶¹ Ibidem, 322.

handelingen zoals bidden of een schietgebed. Maar het kon zich ook voordoen in de vorm van het dragen van talismannen, zoals een kruis. Verder ontstond er door de massale sterfte tijdens de oorlog meer aandacht voor het hiernamaals, hetgeen gepaard kon gaan met een zekere geruststelling en verminderde angst voor de dood.¹⁶² In *Enduring the Great War* doet Alexander Watson onderzoek naar de weerbarstigheid van Duitse en Engelse soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog en ook hij haalt hierbij religie als belangrijke ondersteunende factor aan. In Watsons bevindingen zijn raakvlakken zichtbaar met die van Snape. Zo schrijft ook Watson over het geloof van militairen in een goddelijke bescherming tegen gevaar en de dood. Zo ook dat er tijdens periodes van gevaar veelal wordt gesteund op religie om de angst voor de dood te verminderen.¹⁶³ En tot slot heeft Watson vergelijkbare conclusies als Snape omtrent het frequent aangrijpen van religie onder niet-gelovigen tijdens oorlogen: 'Indeed, the desire to find meaning and security in the chaotic world of the trenches was such that even totally faithless troops on both sides were affected'.¹⁶⁴

Kijkende naar de oorlog in Indonesië, dan zijn er raakvlakken met de bevindingen van Snape en Watson. Zoals het geloof in goddelijke bescherming. Het geloof in de wil van God blijkt voor sommige militairen onbreekbaar. Immers, zo kon men geloven dat alles, ook de dood, onderhevig was aan de hand van God. 'Du geist neet veur dienen tied!' (je gaat niet voor je tijd!) zou een Limburgse brenschutter hebben gesproken. Deze standvastigheid kon rust en zekerheid bieden.¹⁶⁵ Al werd dit rotsvaste bovennatuurlijke vertrouwen niet door iedereen gedeeld. Jaap Duppen vergelijkt het blinde vertrouwen in de bescherming van God met soldaten die tijdens de Eerste Wereldoorlog alvorens een aanval dronken werden gevoerd.¹⁶⁶ Het vasthouden aan geloof kon ook ondergesneeuwd worden door angst voor de dood. Joop de Lange heeft het bijvoorbeeld zwaar wanneer zijn kameraad Henk omkomt: 'Kan je nog wel geloven? Henk ging net als wij naar de kerk. Hij was getrouwd, waaróm laat God zoiets toe?' De Lange praat hierover met anderen, ook met de GV: 'Om ondanks alles toch te blijven geloven'.¹⁶⁷

Of de militairen in Indonesië die het geloof actief praktiseerden zichzelf voor de oorlog als niet-religieus beschouwden, wordt uit de egodocumenten niet duidelijk. Wel was er onder militairen meer interesse in religie tijdens periodes van geweld. Biechten was bijvoorbeeld in

---

¹⁶² Snape, *God and Uncle Sam*, 394-395.

¹⁶³ A. Watson, *Enduring the Great War: Combat, Morale, and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918* (Cambridge University Press 2008) 95.

¹⁶⁴ Ibidem, 97.

¹⁶⁵ De Lange, *Dienstplichtig tussen macht en onmacht*, 52.

¹⁶⁶ J. Duppen, *Opdracht uitgevoerd. Een verhaal over de Tweede Wereldoorlog die voor Nederlandse jongens 10 jaar duurde!* (Almere 2007) 258-259.

¹⁶⁷ De Lange, *Als de natuur zwijgt*, 246-247.

trek de avond voorafgaand aan een militaire operatie. Zo schrijft Jozef Elizen: 'Dat [biechten] doen er velen. Ze willen toch met een schone lei het onheil tegemoet.'¹⁶⁸ En ook een kerkdienst voorafgaand aan een militaire actie kon diepe indruk maken.¹⁶⁹ Daarnaast wordt opgemerkt dat het publiek bij diensten tijdens deze periodes groter is dan bij andere dagsluitingen.¹⁷⁰

Commandant Marien de Jonge zag het niet kunnen bijwonen van een kerkdienst als een 'groot gemis'. Zware omstandigheden vroegen volgens hem namelijk om 'bemoediging en troost' van de geestelijke leiders: 'De bevestiging dat wij als "zwaarddragers in dienst van de overheid" een noodzakelijke en belangrijke taak vervulden en daarvoor ook Gods zegen en steun mochten verwachten, was van groot belang om vol te houden.'¹⁷¹ En ook Menno Steenhuis schrijft dat er 'volop werk' was voor de veldprediker en aalmoezenier wanneer zijn bataljon met episodes van geweld te maken kreeg.¹⁷² De aanwezigheid van geestelijk verzorgers kon echter ook enig cynisme bij militairen uitlokken. Zo klinken de gedachten van Van Sprang bij het zien van de geestelijk verzorgers: "T wordt zeker bloedlink, de begrafenisondernemers zijn er al.'¹⁷³

Een grotere behoefte aan het praktiseren van religie betekende ook meer contact tussen militairen en de GV. Kwam dit hun relatie ten goede? Historicus Donckers ziet een hechtere band tussen aalmoezeniers en militairen die zich samen in het veld gestationeerd zagen dan in de stad. Het samen ervaren van levensbedreigende omstandigheden en de kleinere aantallen militairen op de buitenposten, met de daarmee gepaard gaande hogere mate van contact dan in de stad, zijn hierbij belangrijke factoren.¹⁷⁴ Kijkende naar de egodocumenten lijkt het gezamenlijk ervaren van bedreigende situaties inderdaad een positieve invloed te hebben gehad op hoe militairen de GV beoordelen. Zo schrijft Vermeer meer waardering te hebben voor geestelijk verzorgers die militairen vergezellen tijdens militaire operaties dan die uitsluitend in de stad verblijven.¹⁷⁵ Vergelijkbare sentimenten, gebaseerd op de inzet van de GV tijdens militaire operaties, worden door verschillende militairen aangehaald. Men prijst de geestelijk

---

¹⁶⁸ Elizen, *Genist tot in de kist*, 108.

¹⁶⁹ M. Posthumus, *Indonesia 1945-1948: A Dutch soldier's diary* (Winnipeg 2009) 42.

¹⁷⁰ G.P.F. Buddingh, *Gandhi heeft de dood overwonnen* (Arkel 1999) 14.

¹⁷¹ M.W.C. de Jonge, *Mijn Ruiters : ervaringen als commandant van het 4e Eskadron Pantserwagens Huzaren van Boreel tijdens de politionele acties (1947-1949) in toenmalig Nederlands-Indië* (Zierikzee 2008) 280.

¹⁷² Steenhuis, *Onhoorbaar groeit de padi*, 175.

¹⁷³ Van Sprang, *Wij werden geroepen*, 16.

¹⁷⁴ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 372.

¹⁷⁵ Wind, *Bericht van je jongen*, 63.

verzorgers dat zij met gevaar voor eigen leven de militairen bijstonden in het heetst van de strijd.¹⁷⁶ Ook Mahler blikt terug op de moed van een aalmoezenier tijdens een vuurgevecht:

*Inderdaad herinner ik me hoe ik op een keer de pastoor te midden van soldaten op handen en voeten over de restanten van een half-vernieelde houten brug had zien kruipen, terwijl er van alle kanten op ons werd geschoten. 'Ach,' zei de pastoor eens tegen me, 'ik zou het vreselijk vinden als een van de jongens wat zou overkomen en ik er niet op tijd bij was om hem te bedienen.'*¹⁷⁷

Soldaat Hoeks herinnert zich een dappere hospik en aalmoezenier die tijdens een schietpartij direct richting neergeschoten kameraden kropen. Helaas met een trieste afloop. 'Ook zij werden dodelijk getroffen.'¹⁷⁸

Gezien het eerder besproken personeelstekort binnen de GV was het onmogelijk dat er bij iedere militaire operatie of patrouille een geestelijk verzorger aanwezig was. Wel kon zij op andere manieren bijdragen aan de 'geestelijke opbeuring' van militairen.¹⁷⁹ Zo schrijft Jan Janssen over de aalmoezenier die voorafgaand patrouilles soldaten bij hem ontving voor 'de communie en een kruisje op je voorhoofd.' Ook werden alle militairen die het kamp verlieten en binnenkwamen door de aalmoezenier geteld, in de hoop dat deze aantallen onveranderd bleven. Om vervolgens 's avonds met de mannen met 'miswijn' te proosten op de goede afloop.¹⁸⁰ 'Dat was een man waar iedere soldaat voor door het vuur zou gaan, dat weet ik zeker.'¹⁸¹ Zodoende lijkt er voor militairen in Indonesië een positief verband te zijn geweest tussen de dreiging van oorlogsgeweld en de eigen religieuze overtuiging, alsmede de mate waarin een beroep wordt gedaan op, en waardering wordt getoond voor de GV.

Wanneer we het perspectief omdraaien naar die van de GV is er sprake van een vergelijkbare verdieping en verbetering van de onderlinge relatie. De literatuur maakt duidelijk dat door de aanwezigheid van de GV bij militaire acties er gewaarwording ontstond voor het gevaarlijke bestaan van militairen, zo ook begrip voor het gepleegde oorlogsgeweld. Geestelijk verzorgers waren geen voorstander van het openbaar maken van zaken aangaande gepleegde

---

¹⁷⁶ K. Klijn, *KP'er in Zeist en oorlogsvrijwilliger in Nederlands-Indië. Herinneringen uit de jaren 1943-1950 van Kees Klijn* (Arnhem 1997) 84 en Van Boeijen, *De jongens van Toedjoe Poeloe Doea*, 307.

¹⁷⁷ E. Mahler, *De Witte Karbouw. Herinneringen aan een oorlog in de tropen* (Breda 1992) 118.

¹⁷⁸ Hoeks, *Berchse Saldaote in Indië*, 37.

¹⁷⁹ J. Doelman, 'Geestelijke verzorging van "onze jongens" in Indië', *Historisch Tijdschrift GKN* 14 (2008) 8-9.

¹⁸⁰ De Golde, *De prijs van de macht*, 83-84 en 99.

¹⁸¹ *Ibidem*, 99.

geweldsexcessen. Hierbij werd gepleit voor het intern oplossen van dergelijke kwesties. Zo ook werd er door de GV geen openlijke kritiek geuit op het optreden van militairen. Achter de schermen, in maandelijkse rapporten werd door de GV wel melding gemaakt van dergelijke zaken.¹⁸² Of deze terughoudendheid onder de GV alleen voortkwam uit sympathie voor militairen, lijkt onwaarschijnlijk. Immers bestond er binnen de krijgsmacht rondom deze zaken een censuurbeleid om een mogelijke negatieve publieke opinie in Nederland over het militaire optreden in Indonesië te voorkomen.¹⁸³ Desondanks konden militairen er op vertrouwen dat de GV hun gedeelde ervaringen of onderling gedeelde verhalen omtrent gepleegd oorlogsgeweld niet zou afkeuren of openbaar zou maken. Hetgeen een belangrijk element vormde in het verklaren van de hoge mate van vertrouwen van militairen in de GV.

Maar het oorlogsgeweld kon ook voor botsingen zorgen tussen denkbeelden. Zo schrijft Antonius Kanters over het opbiechten van het doden van de tegenstander aan een aalmoezenier, waarop deze hem zei: 'Och, dat is nu geen zonde. We leven in staat van oorlog.' Een antwoord dat voor Kanters niet te rijmen was met zijn religieuze overtuiging: 'Nou, dan weet ik het mijne wel. Oorlog of geen oorlog, ze hebben mij van het geloof altijd voorgehouden: je zult niet doden. Er staat niet bij: vriend of vijand.'¹⁸⁴ Niet alle geestelijk verzorgers zullen de mening van deze aalmoezenier gedeeld hebben. Zij kampten immers met een vergelijkbaar dilemma als Kanters: 'Zij [geestelijk verzorgers] bevinden zich in de ethische paradoxale situatie de boodschap van liefde te brengen in een systeem dat van nature agressief is en op de ondergang van de tegenstander bedacht.'¹⁸⁵ Wel waren er aalmoezeniers die bewapening noodzakelijk achtten, aangezien de vijand geen onderscheid maakte tussen hen en militairen.¹⁸⁶ Menno Steenhuis schrijft dat de aalmoezenier en veldprediker van zijn bataljon altijd gewapend op pad gingen tijdens hun reizen tussen de buitenposten: 'Voor hen [GV] was de regel van toepassing: Vrees God en houd je kruit droog!'¹⁸⁷

Oorlogsgeweld zorgde niet alleen voor een zwaarder bestaan voor de militairen in Indonesië, het zorgde ook voor een versteviging van de vertrouwensband tussen hen en de GV. De spanningen van de oorlog zorgden voor een toename aan belangstelling voor het praktiseren van religie. Zo ook voor frequenter contact tussen militairen en de GV. Maar ook toonde de GV

---

¹⁸² Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 376-377, Kannekens, 'Vertrouwensman of verklikker?', 121, Limpach, *Brandende Kampongs van Generaal Spoor*, 596 en Poels, 'Niet te veel preken', 70.

¹⁸³ Limpach, *Brandende Kampongs van Generaal Spoor*, 596.

¹⁸⁴ A. Kanters, *Hij ging, kwam terug en keerde weer* (Mierlo 1985) 70.

¹⁸⁵ Wentholt, *Priesters in Krijgstenuë*, 5.

¹⁸⁶ Ibidem, 341-342 en Wentholt, *Priesters in Krijgstenuë*, 77.

¹⁸⁷ Steenhuis, *Onhoorbaar groeit de padi*, 175.

zich tijdens militaire operaties in een nieuw daglicht. Zij toonde haar onuitputtelijke inzet door de troepen tijdens militaire acties te vergezellen en haar moed door ook tijdens levensbedreigende situaties de troepen van geestelijke steun te voorzien. In het laatste hoofdstuk zal de aandacht worden verlegd naar de rol van de GV buiten het strijdveld, naar een thema dat een groot deel vormde van het dagelijkse bestaan van de militairen, namelijk de vrijetijdsbesteding.

Hoofdstuk 3: De geestelijke verzorging en de vrijetijdsbesteding

Waar militairen enerzijds te maken kregen met oorlogsgeweld, hetgeen gepaard ging met angsten en spanningen, was er ook een wereld buiten het geweld. Hetzelfde geldt voor de militairen die niet bij gevechtshandelingen betrokken waren. Ook zij waren niet ten allen tijde hun functie aan het uitvoeren. Hoe werd deze (vrije) tijd ingevuld? Het militaire apparaat was zich er sterk van bewust dat er aandacht moest worden besteed aan de organisatie van de vrijetijdsbesteding van militairen wanneer men het moreel van de troepen op peil wenste te houden. Maar ook maatschappelijke en lokale organisaties in Nederland zetten zich op dit front in om militairen van middelen te voorzien. De mogelijkheden op het gebied van vrijetijdsbesteding waren sterk afhankelijk van de locatie waar men gestationeerd was. Het verblijf in een stad als Semarang of Soerabaja bracht een veel grotere hoeveelheid aan keuzes met zich mee dan een verblijf op een buitenpost, tientallen kilometers van de bewoonde wereld verwijderd. Verveling vormt dan ook een terugkerend thema in de egodocumenten van militairen.¹⁸⁸ Maar ook in de stad konden de dagen hetzelfde aanvoelen door het geroutineerde militaire bestaan.¹⁸⁹ De organisatie van de vrijetijdsbesteding van militairen en de uitdagingen waarmee de militaire leiding, maatschappelijke organisaties in Nederland en de GV te maken kregen, komen in dit hoofdstuk aan bod. Hierbij is aandacht voor de omgang met de handhaving van de seksuele moraal binnen de krijgsmacht door de militaire leiding en de GV. Verder wordt toegelicht welke taken de geestelijk verzorgers omtrent de vrijetijdsbesteding vervulden en hoe deze taken haar relatie met militairen beïnvloedden. Tot slot zal duidelijk worden op wat voor manieren de GV in haar werk een verbindende schakel vormde tussen militairen en hun familie en geliefden in Nederland.

In stedelijke gebieden waren er verschillende mogelijkheden om de verveling tegen te gaan, al dan niet tegen betaling. Voorbeelden hiervan waren het bezoeken van bioscopen, zwembaden, restaurants, *passars* (markten). Op sportgebied deed men aan voetbal, volleybal, tafeltennis en boksen. Ook werden er voetbalcompetities georganiseerd samen met verschillende bataljons en de lokale bevolking. Van belangrijke wedstrijden werd zelfs verslag gedaan via de legerradio. Militairen hadden contact met lokale gezinnen, met name families met Indisch-Europese roots.¹⁹⁰ Al betekende de mogelijkheden in de stad niet automatisch

---

¹⁸⁸ Snijders, *Wij werden misleid*, 28.

¹⁸⁹ G. Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 247-248.

¹⁹⁰ Klijn, *KP'er in Zeist en oorlogsvrijwilliger in Nederlands-Indië*, 84.

tevreden militairen. Zo schrijft Jan Bleijenberg over de eindeloze verveling en het zoeken naar afleiding van de dagelijkse sleur, ondanks dat hij rondom Soerabaja gestationeerd was.¹⁹¹ Dagboekantekeningen in de trant van 'niets te schrijven, alles even saai en hetzelfde' zijn meermaals terug te lezen.¹⁹²

Echter, was men gestationeerd op een buitenpost, dan slonk het aanbod aan voorzieningen drastisch. Dan was men veelal op zichzelf aangewezen op het gebied van vermaak. En dan was het nog maar de vraag of het gebied rondom de buitenpost mogelijkheden bood, zoals voor het aanleggen van bijvoorbeeld een voetbal- of volleybalveldje.¹⁹³ Wat betreft activiteiten binnenshuis, wordt er geschreven over het eindeloos spelen van kaartspellen, dammen en schaken: 'Toen ik terugkwam uit Indië, heb ik jarenlang geen speelkaarten meer willen zien.'¹⁹⁴ Lectuur werd in verschillende mate, afhankelijk van de bereikbaarheid van de buitenpost, aangevoerd. Soms kon er in de kantine ook een pingpongtafel of sjoelbak aanwezig zijn. Bij gebrek aan deze middelen, 'hielden we het bij onze kleine kantine met een potje bier.'¹⁹⁵ Ten slotte besteedde een deel van de militairen tijd aan het verzamelen van flora en fauna, zoals insecten.¹⁹⁶

Het contrast in beschikbaarheid van voorzieningen per locatie kon leiden tot uitbundig gedrag in steden, die soldaten de kans gaven hun 'verzamelde tropenkolder uit te leven', na een lange tijd op een buitenpost gestationeerd te zijn geweest.¹⁹⁷ Volgens Rien Snijders was dit geen verrassing: 'Wie na een wekenlange, soms maandenlange velddienst een dag naar de stad mocht waande zich in een paradijs.'¹⁹⁸ Hoe militairen reflecteren op hun verblijf op een buitenpost is echter niet louter negatief. Waar de één negatief terugkijkt op een periode waarin hij zich vergeten achtte door de legerleiding,¹⁹⁹ blikt de ander terug op misschien wel een zware periode, maar wel een die ook dagen kon bevatten met 'ontspanning en vrolijkheid'. 'In de kantine kon het ook erg gezellig zijn.'²⁰⁰

---

¹⁹¹ J. Bleijenberg, *Dagboek 2-7-1948 t/m 30-11-1948 Vora Mariniersbrigade Soerabaja*, 62.

¹⁹² Ibidem, 65.

¹⁹³ Hoeks, *Berchse Saldaote in Indië*, 95-96.

¹⁹⁴ Klijn, *KP'er in Zeist en oorlogsvrijwilliger in Nederlands-Indië*, 84.

¹⁹⁵ De Lange, *Dienstplichtig tussen macht en onmacht*, 53.

¹⁹⁶ W.C. de Vries, *Het 1ste Bataljon Stoottroepen (1 R.S.) in Indië 1945-1948* (Zonder plaats 1994) 9, 20-21 en 23.

¹⁹⁷ J. Derks, *Gedenkboek 5-11 R.I.* (Z.p., 1950) 151.

¹⁹⁸ Snijders, *Wij werden misleid*, 32.

¹⁹⁹ P. Peters, *Gezagsgetrouw: van buitenpost naar buitenpost* (Zonder plaats 1999) 47.

²⁰⁰ De Lange, *Dienstplichtig tussen macht en onmacht*, 53.

De NIWIN

Voor de aanvoer van goederen ter invulling van de vrije tijd waren militairen afhankelijk van maatschappelijke organisaties. De Nationale Inspanning Welzijnsverzorging Indië (NIWIN), een semi-particuliere organisatie, was het grootste instituut dat zich inzette voor het welzijn van militairen. De NIWIN werd opgericht in de zomer van 1946, als gevolg van de groeiende vraag vanuit de bevolking toen ook de uitzending van dienstplichtige soldaten in datzelfde jaar van start ging. De NIWIN bestond in Nederland uit allerlei plaatselijke comités/afdelingen, ten behoeve van de inzameling van geld of natura voor de militairen in Indonesië. Financiële bijdragen aan de NIWIN konden ervoor zorgen dat soldaten gratis een abonnement op een tijdschrift of blad kregen en ook voor de zending van cabaret- en muziekgezelschappen. Verder bestonden de toegestuurde pakketten uit levensmiddelen, spellen, tabak en lectuur. Aanvankelijk was het idee bij de oprichting van De NIWIN dat iedereen vertegenwoordigd was binnen deze organisatie, maar al snel volgden nieuwe varianten, opgericht vanuit religieuze grondslag. Zo richtten de katholieken het Katholieke Limburgs Thuisfront en het Katholiek Thuisfront op en de protestanten het Protestants Interkerkelijk Thuisfront.²⁰¹ Verder ontvingen militairen als gevolg van lokale initiatieven goederen, zoals plaatselijke nieuwsbladen.²⁰² Binnen het KL zelf werden bataljonbladen verspreid, met daarin nieuws en anekdotes van ervaringen van leden van het bataljon.²⁰³

Naast de maatschappelijke organisaties bestond er binnen het KL een welfaredienst, waarbij welfare-officieren de taak hadden om toe te zien op de vrijetijdsbesteding van de troepen. Zij zorgden bijvoorbeeld voor het aanleveren van films, het organiseren van een cabaretvoorstelling en het inhuren van een muziekensemble.²⁰⁴ Deze positie als welfare-officier was niet strikt toebedeeld aan bepaalde militairen. Integendeel, de legerleiding liet deze functie door willekeurige militairen uitvoeren. Dit kwam de organisatie van de vrijetijdsbesteding niet ten goede.²⁰⁵ In de praktijk bleken ook geestelijk verzorgers deze functie voor hun rekening te nemen. Tot genoegen van militairen, in wiens ogen de GV een hogere mate van inzet toonde bij het uitvoeren van deze functie dan de anderen.²⁰⁶ De functie bleek onder hun gezag een

---

²⁰¹ K. Jager, 'De militair tot zegen. Militaire tehuizen en de plaats van religie in de Nederlandse krijgsmacht, 1945-1950', *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries* 31:1 (2022) 502-504, Harinck en Luttikhuis, 'Verzuilde oecumene', 128-129 en Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 301.

²⁰² G. Janssen, *Dorp en Dessa. Verhaal van een dorp in Brabant en zijn jongens-soldaten in de vrijheidsstrijd van Indonesië 1945-1951* (Reusel 1989) 154.

²⁰³ Bentschop Knook, *Het Vergeten Leger. Deel 1*, 73 en 86-87.

²⁰⁴ Janssen, *Dorp en Dessa*, 128 en 134.

²⁰⁵ Limpach, *De brandende kampongs van Generaal Spoor*, 694.

²⁰⁶ Klijn, *KP'er in Zeist en oorlogsvrijwilliger in Nederlands-Indië*, 84.

breder vorm aan te nemen. Zo zagen zij niet alleen toe op de levering van voldoende goederen en diensten omwille van de vrijetijdsbesteding, ook namen zij de leiding bij de organisatie van activiteiten, zoals sport en spel. De aanvoer van middelen hoefde niet allesbepalend te zijn voor de ervaringen van militairen. Persoonlijke inzet van welfare-officieren speelde hierbij een belangrijke rol. Zo heeft Frans van Rodijnen goede herinneringen aan een aalmoezenier die voorafgaand aan de mis altijd kans zag om ter vermaak van de soldaten een goochelshow op te voeren. 'Hij had een goocheldoos bij zich, deed een paar trucjes en dan begon de mis, dat was een prachtige kerel.'²⁰⁷ Een andere aalmoezenier bleek, naast het bieden van een luisterend oor, een actieve rol tijdens feestavonden te spelen als een ware 'cabaret-artiest'.²⁰⁸ Maar ook als deelnemer aan dagelijkse sport en spel werd de GV gewaardeerd. Taco Kingma schrijft: 'De dominee kaatste menig partijtje mee, en bleek de pater geen talentvol acteur?'²⁰⁹ Soldaat Veldhuizen herinnert zich de vele ochtenden waarbij er werd geschaakt en piano werd gespeeld met de veldprediker.²¹⁰ Ook was een bezoek aan een geestelijk verzorger niet alleen weggelegd voor serieuze zaken, sommigen hielden er een eigen kantine op na die door militairen graag werd bezocht.²¹¹ Militairen hadden dus lang niet alleen een formele relatie met de GV. Hun relatie was veel breder en lang niet alleen toegespitst op de kerkelijke zorg. Joop de Zeeuw illustreert de ontspannen verstandhouding tussen de militair en de GV:

*De aalmoezenier van het garnizoen heeft Jos een keer te pakken genomen. Dat was de eerste zondagochtend na het ongeluk. Hij kwam de zaal rond met de hostie en legde er één bij Jos op zijn tong. Deze snurkte weer eens met de mond open. Eer hij begreep wat er gebeurd was, was de man al weer verdwenen met gevouwen handen. Wat geeft het ook, ze hebben er maar eens om gelachen.*²¹²

Nog een middel dat was gericht op de vrijetijdsbesteding was de stichting van militaire tehuizen. Deze tehuizen, gevestigd in een aantal steden, fungeerden als ontmoetingsplaatsen voor militairen, waarbinnen activiteitenprogramma's werden opgezet. Er bestonden enkele tehuizen die waren opgericht vanuit een confessionele grondslag, maar de tehuizen van het KL hadden een neutrale basis. Geestelijk verzorgers waren betrokken bij het maken van programma's van

---

²⁰⁷ Hoeks, *Berchse Saldaote in Indië*, 164.

²⁰⁸ Bentschop Knook, *Het Vergeten Leger. Deel 1*, 112-113.

²⁰⁹ Kingma, *'Friesland' was hier*, 123.

²¹⁰ NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 526, inv.nr. 12, Dagboek Veldhuizen, 18-7-1949.

²¹¹ Deters, *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger*, 82.

²¹² De Zeeuw, *Drie warme jaren*, 239.

de militaire tehuizen. Voor militairen waren er verscheidene mogelijkheden om hun tijd te spenderen. Men kon bijvoorbeeld de bibliotheek bezoeken, waar tevens lezingen en debatten werden georganiseerd. Maar ook gezelschapsspellen zoals kaarten, pingpong en biljart behoorden tot de opties. De tehuizen waren voor veel militairen in de steden een vast onderdeel van hun vrijetijdsbesteding, en een ideale manier om bekenden te spreken onder het genot van een drankje of maaltijd.²¹³

Er bestonden aanzienlijke verschillen in hoe vaak ieder bataljon werd voorzien van ingehuurde gezelschappen ter vermaak. Wederom is hier een contrast zichtbaar tussen stad en buitenpost, met als oorzaken de variërende bereikbaarheid van de Nederlandse kampementen en de veelal beperkte vervoersmogelijkheden.²¹⁴ Voor deze beperkende factoren wordt door militairen begrip getoond, maar toch bekruipt bij sommigen ook het gevoel dat de legerleiding gemakzuchtig handelde. Zo ook bij Kees Klijn, die schrijft dat hij tijdens zijn ruim twee jaar durende verblijf in Indonesië slechts tweemaal een ingehuurd ensemble heeft mogen aanschouwen: 'Maar ik geloof dat wel gesteld mag worden, dat vaak de moeilijker of gevaarlijker te bereiken onderdelen met gemak en gemakshalve naar het tweede plan werden geduwd.'²¹⁵ Jan Maas beschrijft een vergelijkbaar sentiment toen hij gestationeerd was op een buitenpost: 'Wij hadden toen het gevoel dat gezelschappen slechts de grote steden in Indië aandeden en ons vergaten.'²¹⁶ Deze schaarste op buitenposten gold eveneens voor de aanvoer van goederen. Zo ondervond Piet Peters, die schrijft anderhalf jaar lang geen enkele kantinewagen met lectuur te hebben gezien. Door dergelijke ervaringen voelden militairen zich getergd, in de veronderstelling dat ze vergeten waren: 'Dat is nu het ergste, dat je het gevoel krijgt dat je voor Jan met die korte achternaam in de rotzooi hebt gezeten en als dank een schop onder je kont kunt krijgen.'²¹⁷

Duidelijk is dat er onder een deel van de militairen ontevredenheid was over de organisatie op het gebied van de vrijetijdsbesteding. Kwam deze kritiek dan niet ook op het bordje terecht van de GV? Immers waren er ook geestelijke verzorgers die de functie van welfare-officier uitvoerden. Dit lijkt niet het geval. De GV werd niet verantwoordelijk gehouden voor tekortkomingen. Integendeel, de inzet van de GV wordt geprezen, omdat zij een hoge mate

---

²¹³ Jager, 'De militair tot zegen', 509-512.

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ Klijn, *KP'er in Zeist en oorlogsvrijwilliger in Nederlands-Indië*, 87.

²¹⁶ J.G. Maas, *Zeemilicien bij de Mariniersbrigade* (Meppel 1999) 66.

²¹⁷ Peters, *Gezagsgetrouw: van buitenpost naar buitenpost*, 47.

van persoonlijk initiatief en leiderschap toonde bij sport, spel en het verenigingsleven.²¹⁸ Directe kritiek aan het adres van de GV blijkt in de egodocumenten dan ook zeldzaam. Een enkeling laakt de informele verstandhouding, omdat dit volgens hem het aanzien van de GV zou doen afbrokkelen: 'Om vijf uur is er een gekostumeerd voetbal, daar doe ik niet aan mee. Als je onze "dominee" gezien had, die speelde mee en was als clown gekleed, gekker kan het niet en van zo'n man ontvangen wij godsdienstonderwijs.'²¹⁹ De toon waarop Wim Dussel besluit is een toepasselijkere representatie van de opvattingen van militairen over de GV: 'Populairder [sic] figuren dan pater en dominee zijn er geloof ik bij de Brigade niet geweest (of het moest al Sinterklaas zijn).'²²⁰

Handhaving seksuele moraal

Een belangrijk, nog niet besproken onderwerp binnen het thema vrijetijdsbesteding betreft het contact tussen militairen en de Indonesische bevolking, namelijk op het gebied van seks en liefde. Dit thema is relevant voor dit onderzoek, omdat de handhaving van de seksuele moraal een wezenlijk onderdeel was van het werk van de GV en invloed had op haar relatie met militairen. Maar het vormde ook een complex werkgebied, omdat het voor zowel de militaire leiding als de GV zijn eigen problemen en uitdagingen met zich meebracht.

De militaire leiding kampte rondom dit onderwerp met een dilemma. Aan de ene kant wilde zij het militairen zoveel mogelijk naar de zin maken om zo het moreel in stand te houden. Aan de andere kant kon een afbreuk aan de seksuele moraal van militairen een negatieve beeldvorming in Nederland tot stand brengen. Over het algemeen werden seksuele uitpattingen gedoogd, omdat de gedachte was dat tevreden militairen effectiever zouden functioneren. Het credo dat gold wat betreft de seksuele omgang met Indonesische vrouwen was: 'het mag niet'. Hiermee werd de verantwoordelijkheid door de militaire leiding afgeschoven naar de soldaten zelf.²²¹

Vanuit de politiek, door minister van Oorlog Jo Meynen, werd dit credo gebruikt als argument om het uitdelen van voorbehoedsmiddelen onder soldaten per wet te verbieden. De redenatie hierachter was; seks mag niet, dus condooms zijn niet nodig. Soldaten die deze regel overtraden werden wel geacht na de daad de legerarts te bezoeken. De kerk was tegen elke

---

²¹⁸ W.H. Acksen, *De belevenissen van een reserve-officier in vrede en oorlog. Hoe de militaire dienstplicht mijn leven heeft beïnvloed* (De Bilt 1988) 87.

²¹⁹ Deters, *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger*, 112.

²²⁰ Dussel, *Dat was jij, marinier!*, 203.

²²¹ Wietsma en Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog*, 49.

vorm van seksueel contact met Indonesische vrouwen, hetgeen in haar ogen immoreel gedrag was, en pleitte voor zo veel mogelijk beperkende maatregelen. Het verstrekken van anticonceptie was ook wat hen betreft hier geen onderdeel van. Dit zou volgens hen alleen maar een uitnodigende werking hebben. Ook het bespreken van dit onderwerp in het openbaar werd afgeraden, dit diende uitsluitend plaats te vinden tussen militairen en hun ouders of geestelijke.²²²

Historici Scagliola en Wietsma schrijven dat ook de GV pertinent afstand nam van seks buiten het huwelijk. Volgens de geestelijk verzorgers zou dit gedrag gepaard gaan met een dalend moreel onder de troepen en bovendien in strijd zijn met de christelijke moraliteit. Het hand in hand gaan van een mogelijke afbrokkeling van het moreel en de kerkelijke moraliteit, maakte deze kwestie een blijvende bron van bezorgdheid onder de GV.²²³ De geestelijk verzorgers moesten juist tijdens perioden van rust waken voor de teloorgang van het moreel. Meer actie zou leiden tot meer saamhorigheid, zo was de gedachte. Tijdens kalmere periodes was er tijd voor verveling en het zoeken naar afleiding, seks.²²⁴ Om het aangaan van seksuele relaties te ontmoedigen, werd in de praktijk gepoogd militairen angst aan te praten voor de mogelijke seksueel overdraagbare ziektes die zij konden oplopen. Hen werd verteld dat dergelijke ziektes zelfs erfelijk overdraagbaar konden zijn en dus ook schadelijk voor het toekomstig nageslacht.²²⁵ Dergelijke lessen werden door militairen ook wel gekscherend 'theorie naaizakje' genoemd.²²⁶ Ook werd hen verteld dat de vijand moedwillig vrouwen met geslachtsziekten zou inzetten ter verzwakking van Nederlandse militairen. De militaire top was niet tegen deze lessen, maar had wel een andere motivatie dan ongerustheid over de kerkelijke moraal. Zij was huiverig voor een mogelijke aantasting van de gezondheid en daarmee de slagkracht van de troepen.²²⁷ Soldaat de Graaff herinnert zich de lessen van de aalmoezenier tijdens de reis naar Indonesië. Vooral de laatste kerkdienst aan boord bleek onvergetelijk, waarbij de aalmoezenier als laatste waarschuwing meegaf: 'Houdt God voor ogen en je broek dicht!'²²⁸

Een andere vorm van actieve bestrijding van seksueel gedrag onder militairen dat door de literatuur genoemd wordt, is het bezoeken van kampongs door vlootpredikanten om

---

²²² Wietsma en Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog*, 52-53 en Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 285.

²²³ Wietsma en Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog*, 60.

²²⁴ Ibidem, 64-65.

²²⁵ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 286.

²²⁶ Snijders, *Wij werden misleid*, 22.

²²⁷ Wentholt, *Priesters in Krijgstenuw*, 71.

²²⁸ A.P. de Graaff, *Indië bepaalde ons leven* (Franeker 2004) 119.

mariniers die zich schuldig hadden gemaakt aan seksueel contact met inlandse vrouwen mee terug te nemen naar de kazerne. De vlootpredikanten kwamen deze mannen op het spoor door de medische dossiers van doktoren in te zien, waarin genoteerd stond welke militairen leden aan geslachtsziekten.²²⁹ Over de schaal van deze manier van handelen door de GV en het effect hiervan op de relatie met militairen blijkt lastig een definitief antwoord op te geven. Vergelijkbare praktijken worden in de egodocumenten namelijk niet genoemd. Tot slot schrijft Donckers in zijn onderzoek dat aalmoezeniers regelmatig militaire tehuizen bezochten om gesprekken met militairen te voeren, nadrukkelijk ter preventie van seksuele uitpattingen.²³⁰ Tegelijkertijd zorgde de bezorgdheid van de GV omtrent de seksuele moraal van militairen dat er onder hen alom werd gepleit voor het belang van perspectieven op het gebied van vrijetijdsbesteding. Voor stedelijke gebieden werd er gepleit voor het oprichten van voldoende militaire tehuizen en voor de buitenposten voor voldoende inzet van kantinewagens.²³¹ Dit gegeven sluit aan bij de eerder genoemde waardering onder militairen voor de manier waarop de GV de functie als welfare-officier ten uitvoer bracht.

Dat het 'vrouwenprobleem' veel aandacht genoot van de GV lijkt evident, het onderwerp kwam in hun maandelijkse rapporten geregeld aan bod.²³² Maar dit beeld, dat in de literatuur door Donckers, Wietsma en Scagliola wordt weergegeven, blijkt een stuk grijzer wanneer we een blik werpen op wat militairen hierover hebben geschreven. Hieruit blijkt namelijk dat niet alle geestelijk verzorgers dezelfde werkwijze erop nahielden. Voorbeelden van geestelijk verzorgers aangaande een strenge handhaving van de seksuele moraal worden inderdaad genoemd. Zo schrijft Martien Zillessen over een aalmoezenier die kritisch was op de bezoeken van militairen aan de vrouwen in de kampong en de mogelijke gevolgen daarvan op de gezondheid: 'Er liggen er al genoeg in het hospitaal in de Benting, volgens de aalmoezenier.'²³³ Tom Jorna schrijft over de GV 'van de oude stempel' die voorafgaand een kerkdienst in de kantine de ruimte grondig lieten nalopen: 'Platen waarop te luchtig geklede juffies de kantine veraangenaamden en in grote letters coca- cola aanprezen moesten van de geestelijke herder uit deze geïmproviseerde roomse tempel.'²³⁴ De aalmoezenier wilde volgens

---

²²⁹ Jager, 'De militair tot zegen', 499.

²³⁰ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 362.

²³¹ Jager, 'De militair tot zegen', 501.

²³² Wietsma en Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog*, 60.

²³³ M. Zillessen, *Dagboek van dienstplichtig soldaat Martien Zillessen uit Groesbeek tijdens zijn verblijf in Nederlands - Indië in de periode 1947 -1950*. <https://geschiedenisgroesbeek.nl/dagboek20.htm>, bezocht op 5-12-2022, 20.

²³⁴ T. Jorna, *Camouflagepak politiepet en narrenkap* (Roermond 2002) 77.

Jorna geen enkel risico nemen, 'je kon immers in gedachten al zondigen', zo was zijn gedachte.²³⁵

Maar daartegenover waren er ook geestelijk verzorgers die militairen niet berispten op hun contacten met het andere geslacht. Zo blikt Verdonschot terug op een avond waarop een vriend van hem aan de aalmoezenier vertelt dat ze naar de 'wilde wijven' waren geweest. De respons van de aalmoezenier zou hebben geluid: 'Nou en, naast Onze Lieve Heer hingen twee personen aan het kruis die verdorie wel ergere dingen gedaan hadden.'²³⁶ En ook Jan van Hoof schrijft in zijn dagboek over de variërende opvattingen van geestelijk verzorgers als het gaat om de seksuele moraal onder de troepen, waarbij hij zelf de voorkeur heeft voor het meer vrijdenkende type.²³⁷

Daarnaast schrijven militairen over geestelijk verzorgers die omtrent hun functioneren aangaande dit onderwerp werden bekritiseerd door de militaire leiding. Zo werd legerpredikant Kleissen van een 'laffe instelling' beticht, omdat hij zich te weinig bezighield met de handhaving van de seksuele moraal.²³⁸ En veldprediker Van der Woude besloot na soortgelijke kritiek zijn bataljon te verlaten en zich aan te sluiten bij de brigadestaf.²³⁹

Tot slot, als we reflecteren op de aard van de kritiek van militairen op de GV, lijkt een strikte, vrome houding van de GV minder vruchtbaar voor de onderlinge verstandhoudingen. Immers, zo bleek al uit het eerste hoofdstuk, geestelijk verzorgers die weinig oog hadden voor de wereld buiten de bijbel, konden in mindere mate op sympathie rekenen van militairen. Jaap Duppen benoemt dezelfde kritiek in zijn memoires. Hij ergert zich aan de houding van geestelijk verzorgers die continu militairen bekritiseerden die in haar ogen waren 'bezweken in de modder van de zonde.'²⁴⁰

Hoe blikken (oud-) geestelijk verzorgers zelf terug op dit onderwerp? Wat betreft buitensporig gedrag op het gebied van zedelijkheid onder militairen viel het volgens oud-aalmoezenier Wentholt reuze mee. Onderbouwing voor dit oordeel biedt hij echter niet. Wel schrijft hij: 'Uiteraard waren de jongens niet helemaal onverschillig voor de verlokkingen uit de kampong.'²⁴¹ Wel zouden zij alert zijn op de mogelijke gevaren van geslachtsziektes, die deze

---

²³⁵ Jorna, *Camouflagepak politiepet en narrenkap*, 77.

²³⁶ Verdonschot, *"De Laatste Patrouille"*, 15.

²³⁷ Janssen, *Dorp en Dessa*, 167.

²³⁸ H. Hibma, *Indië moet vrij. Mijn bewogen jaren als oorlogsvrijwilliger in Nederlands Oost-Indië 1945-1948* (Menaldum 2011) 129.

²³⁹ *Ibidem*, 101.

²⁴⁰ Duppen, *Opdracht uitgevoerd*, 258-259.

²⁴¹ Wentholt, *Priesters in Krijgstenuw*, 70.

verleidingen teweeg konden brengen.²⁴² Wat betreft verschillende perspectieven tussen geestelijk verzorgers op het gebied van seks stelt oud-aalmoezenier Stokman in een interview dat alle soldaten naar hem toe konden komen met problemen op het gebied van seks, want 'de dominee wilde niets van al die vuile dingen weten.'²⁴³ Dit zou duiden op een meer terughoudende opstelling van veldpredikers in vergelijking met aalmoezeniers als het gaat om het bespreken van seksualiteit. In de egodocumenten van militairen zijn echter geen aanwijzingen te vinden die de bewering van Stokman ondersteunen. Hierover zal in dit onderzoek dan ook niet verder worden uitgeweid.

De GV als tussenschakel

Wat betreft het verlenen van secundaire (morele) zorg aan militairen in het kader van vrijetijdsbesteding is het evident dat de taken van de GV divers waren. Tot slot zullen nog een aantal taken van de GV naar voren komen aan de hand van ervaringen van militairen, waarbij tevens wordt geïllustreerd dat de GV een verbindende factor was tussen militairen en verschillende actoren.

Een aantal militairen schrijft dat de GV fungeerde als inlichtingenbron. Verdonschot schrijft bijvoorbeeld over de aalmoezenier die hem op de hoogte houdt van aankomende militaire acties of bijvoorbeeld een toename in de frequentie van patrouilles.²⁴⁴ Informatie die, zo blijkt, niet door de militaire leiding werd gedeeld. Bovendien werd er door militairen vanuit gegaan dat nieuws van de GV op waarheid berustte.²⁴⁵ Er was dus sprake van een redelijke mate van vertrouwen in de GV. Dit fungeren als bron van inlichtingen, illustreert het beeld dat de GV een tussenpositie bekleedde binnen het leger. En eerder werd al duidelijk dat de GV zich kritisch uit kon laten over het beleid van de militaire leiding omtrent zaken als het tekort aan vervoermiddelen en aanvoer van middelen voor de vrijetijdsbesteding.²⁴⁶

Dat geestelijk verzorgers voor militairen een belangrijke bron van informatie vormden, gaat hand in hand met het feit dat zij tevens als postbode fungeerden. Immers, zij waren degenen die lange reizen tussen de buitenposten maakten. Niet verwonderlijk dat militairen met belangstelling uitkeken naar de komst van de GV, benieuwd naar de spullen die zij met zich mee zou brengen. Ook ging de GV op pad om individuele wensen van de troepen te behartigen.

---

²⁴² Wentholt, *Priesters in Krijgstenuw*, 71.

²⁴³ Poels, 'Niet te veel preken', 68.

²⁴⁴ Verdonschot, *"De Laatste Patrouille"*, 16.

²⁴⁵ H. Krosenbrink (ed.), *Wij de jongens overzee* (Doetinchem 1989) 259.

²⁴⁶ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 372.

Tot grote vreugde van militairen wanneer zij daarin slaagde:²⁴⁷ 'Afijn, zij verzorgen alles. Zij hebben volgens ons de zwaarste baan in de tropen. Alle lof voor hen hoor.'²⁴⁸ Ook het regelen van alcohol kon onderdeel van de boodschappen zijn: 'Zelfs onze aalmoezenier kende zijn adresjes.'²⁴⁹

Het belangrijkste wat een geestelijk verzorger echter voor militairen met zich mee kon brengen was de post. Een veelvoorkomend tijdverdrijf was het onderling delen en bespreken van de ontvangen post. Maar ook de postbezorging zelf, of gebrek daaraan, was een frequent gespreksonderwerp.²⁵⁰ Willie Tielemans beschrijft wat nieuwe post voor hem betekende:

*Vermoeid kwam ik op mijn kamer, maar dit werd vlug vergeten, omdat de post op mijn bed me toelachte. Na er vlug alles afgegooid te hebben viel ik genoeglijk op mijn bed neer om een brief van mijn lieve Moe en meisje te lezen. Niets voelde ik nog van de zware patrouille, die achter de rug was, want in gedachten was ik bij mijn dierbaren, die zo sterk achter mij staan, en mijn grootste steun zijn hier in den vreemde.*²⁵¹

Militairen schrijven over de blijdschap die men voelde wanneer post werd ontvangen, zo ook over de frustratie wanneer post lang op zich liet wachten. De onzekerheid over het wel of niet ontvangen van post hield de gemoederen bezig.²⁵² De een schrijft over het chagrijn onder de militairen wanneer er geen nieuwe post was.²⁵³ Volgens de ander werd men zonder post 'stapelgek'.²⁵⁴ Nieuwe post betekende een ontsnapping aan het leven in Indonesië. Al was het maar voor even, men kon met zijn gedachten bij zijn geliefden thuis zijn.²⁵⁵

Los van het fungeren als postbode, speelden geestelijk verzorgers nog een andere belangrijke rol op dit vlak. Namelijk het bespreken van de ontvangen post met militairen en het helpen met het terugschrijven naar huis. Veel militairen kampten met gevoelens dat ze niet alles konden delen met hun familie thuis. De vrees bestond dat mensen in Nederland de negatieve berichtgeving van de pers over de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië geloofden. Verder werden zaken in brieven aan familie en geliefden vaak gebagatelliseerd omdat militairen hen

---

²⁴⁷ Appelman, *Over een oorlog die niet nodig was*, 125 en Bentschop Knook, *Het Vergeten Leger. Deel 1*, 103.

²⁴⁸ De Boer, *Was dit het wel waard?*, 109.

²⁴⁹ De Vries, *Het 1ste Bataljon Stoottroepen (1 R.S.) in Indië 1945-1948*, 21.

²⁵⁰ Snijders, *Wij werden misleid*, 31 en Janssen, *Dorp en Dessa*, 154.

²⁵¹ *Ibidem*, 153.

²⁵² Van Boeijen, *De jongens van Toedjoe Poeloe Doea*, 270.

²⁵³ Van Dalen, *Bij de Inlichtingendienst op Midden-Java*, 175.

²⁵⁴ De Golde, *De prijs van de macht*, 133.

²⁵⁵ Janssen, *Dorp en Dessa*, 153-154.

niet ongerust wilden maken.²⁵⁶ Voor Guus Sijs betekende het dat hij niet anders kon dan de waarheid te verbergen in zijn brieven naar huis: 'In dienst deed je niets anders dan liegen. Het ging altijd goed met je! In oorlogstijd ben je gewoon een ander mens en gelden andere wetten dan in de burgermaatschappij.'²⁵⁷ Deze terughoudendheid werd opgemerkt door geestelijk verzorgers en zorgde volgens hen voor mentale onrust onder militairen. De GV zette zich in om de problemen waar militairen mee kampten in Nederland kenbaar te maken, door erover naar de pers te schrijven, tot grote tevredenheid van militairen.²⁵⁸

Geestelijk verzorgers boden militairen een luisterend oor en met succes. Menig soldaat beschrijft hen als personen bij wie je met al je zorgen terecht kon: 'Zorgen over thuis, over het meisje en over onszelf.'²⁵⁹ Al gold dit niet voor iedere soldaat, zo ondervond Anton de Vos: 'De verhouding met de officieren en onderofficieren was redelijk, net zoals met de legerpredikant. Maar als je echt problemen had, besprak je die toch meestal met je kameraden.'²⁶⁰ Daarnaast bleek een gesprek met de GV niet altijd een gegarandeerd succes bij de zoektocht naar troost. Zo schrijft Harke Hibma over zijn verlangen naar steun na het overlijden van zijn zwager als gevolg van een bomaanslag op een militaire truck, maar dat een gesprek met de veldprediker op niets uitliep: 'Ik was weer alleen met mijn verdriet.'²⁶¹

Niet alleen militairen zochten contact met de GV wanneer zij behoefte hadden aan een luisterend oor. Ook vanuit Nederland werd er naar geestelijk verzorgers geschreven. Ongerustheid onder familieleden en geliefden van militairen broeide. Immers, veel militairen schreven met gecamoufleerde termen, waardoor mensen in Nederland veelal in het duister tastten over de situatie in Indonesië. De GV maakte er veel werk van om het contact met families van militairen te onderhouden.²⁶² Dit was bekend onder militairen en oogstte veel waardering.²⁶³ Al was niet iedereen blij met de brieven die geestelijk verzorgers naar Nederland schreven. Zo laat Marinus Arts aan zijn ouders weten: 'De aalmoezenier durft te schrijven in

---

²⁵⁶ Janssen, *Dorp en Dessa*, 153, Elizen, *Genist tot in de kist*, 20-21 en J. van 't Zand, *De bij Voorbaat Verloren Strijd* (Z.p. 1994) 32.

²⁵⁷ Appelman, *Over een oorlog die niet nodig was*, 31.

²⁵⁸ Ronner, *Van huis en van haard naar het land van de Tokkéhs*, 214-215.

²⁵⁹ Steenhuis, *Onhoorbaar groeit de padi*, 175.

²⁶⁰ K. de Rooter, *De Indiëgangsters. Over de in de jaren 1945-1950 uit Hardinxveld en Giessendam uitgezonden militairen in de oorlog met de Republiek Indonesië* (Hardinxveld-Giessendam 1998) 86.

²⁶¹ Hibma, *Indië moet vrij*, 142.

²⁶² Wentholt, *Priesters in Krijgstenuw*, 65-66.

²⁶³ Ronner, *Van huis en van haard naar het land van de Tokkéhs*, 164.

brieven naar de ouders in Holland, dat Indië een paradijs is, maar dan heeft hij het toch lelijk mis.²⁶⁴

Bij het onderhouden van contact met de families van militairen kon het ook voorkomen dat de GV optrad als bemiddelaar. Menig relatie en verloving kwamen namelijk tot een einde tijdens de oorlog. Mede door de langdurige uitzending van militairen, vaak meer dan twee jaar en waarbij de datum van demobilisatie veelal aan verandering onderhevig was, was het stuklopen van relaties onvermijdelijk. Brieven waarin een relatie werd verbroken zorgden vanzelfsprekend voor veel verdriet bij militairen: 'Wat eerst "Lieve" was, werd nu koeltjes "Beste." Zulke brieven sloegen in als een bom en dreunen voor sommige oud- Indiëgangers nog steeds na.²⁶⁵ Een geestelijk verzorger kon troost bieden wanneer dergelijke brieven werden ontvangen. Lang niet altijd een gemakkelijke klus, volgens Jan Janssen: 'Om zo'n jongen er dan weer doorheen te helpen, dat was een heel werk.' Maar wanneer een aalmoezenier of veldprediker tijdens dergelijke situaties zich inzette om de relatie te herstellen, 'kwam het soms toch nog goed.'²⁶⁶ Zodanig vormde de GV voor militairen ook hier een verbindende schakel als voor militairen en de militaire leiding, waar het in dit geval een verbindende factor tussen militairen en hun dierbaren in Nederland betrof.

Het leven van soldaten in Indonesië bestond niet alleen uit het uitvoeren van de aangewezen militaire functie. Een groot gedeelte van hun bestaan bestond ook uit vrijetijdsbesteding. In steden waren hier aanzienlijk meer mogelijkheden voor dan op de buitenposten. Tegelijkertijd waakten de GV en de militaire top voor mogelijke seksuele uitpattingen van militairen in de steden. Militairen schrijven over uiteenlopende werkwijzen van geestelijk verzorgers betreffende dit onderwerp. Ook blijkt uit de egodocumenten dat de GV verscheidene rollen bekleedde bij de invulling van de vrijetijdsbesteding. Haar werkterrein blijkt aanzienlijk groter te zijn geweest dan alleen de kerk. Het pleiten voor een grotere aanvoer van middelen ter bevordering van de kwaliteit van de vrijetijdsbesteding en haar leidende rol bij sport en spel werd door militairen zeer gewaardeerd. Tot slot vormde de GV in haar functie als morele zorgverlener voor militairen op meerdere manieren een tussenschakel. Ten eerste tussen militairen en de militaire top door te dienen als inlichtingenbron. En ten tweede, tussen militairen en hun geliefden, door een luisterend oor te bieden bij het bespreken van de post, hulp te bieden bij het schrijven naar huis, maar ook door te corresponderen met de ouders in Nederland en het optreden als bemiddelaar bij gestrande relaties.

---

²⁶⁴ Van Boeijen, *De jongens van Toedjoe Poeloe Doea*, 118

²⁶⁵ Snijders, *Wij werden misleid*, 45.

²⁶⁶ De Golde, *De prijs van de macht*, 133.

Conclusie

Aan het begin van dit onderzoek is de vraag gesteld hoe militairen het werk en de aanwezigheid van de geestelijke verzorging tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog hebben ervaren en hoe deze bevindingen zich verhouden tot de bestaande historiografie. De werken van Donckers, Wentholt en de bundel *Voor de geest en het moreel van de troepen* vormen het fundament van deze historiografie.²⁶⁷ Het uiteindelijke beeld van de relatie tussen militairen en de GV mag dan in totaliter net zo rooskleurig zijn als dat de historiografie weergeeft, de ervaringen van militairen bieden een nieuw perspectief bij het verklaren van de onderlinge relatie, zo ook een completer beeld van de verschillende manieren waarop de GV een rol van betekenis speelde voor militairen tijdens de oorlog.

Wanneer we reflecteren op de kenmerken van de verstandhoudingen tussen geestelijk verzorgers en militairen, dan vormt wederzijdse herkenning een essentieel kenmerk van de goede relaties. Deze herkenning slaat op het gedeelde lot van de twee groepen. Beiden kwamen onvoldoende voorbereid terecht in een oorlog aan de andere kant van de wereld en moesten zich zo snel mogelijk wegwijs zien te maken. Dit gedeelde lot zorgde voor een wederzijdse afhankelijkheid en leidde tot een hoge mate van vertrouwen tussen militairen en geestelijk verzorgers. Immers, niemand kon beter begrijpen wat men in Indonesië meemaakte, het tropisch klimaat, de spanning, het geweld, de verveling, dan de mensen die er zelf deel van uitmaakten.

Binnen het takenpakket van de GV werd onderscheid gemaakt tussen de essentiële en secundaire zielenzorg. Bij de essentiële zielenzorg lag de focus op het bewaken van de kerkelijke moraal en het uitdragen van het evangelie. Bij de secundaire zielenzorg draaide het om het op peil houden van het moreel van de troepen. Welke zorg prioriteit had voor de GV was grotendeels afhankelijk van de plek waar men gestationeerd was. Zo waren er in de stad grotere aantallen mensen en daardoor minder contacten tussen militairen en GV. Ook waren de problemen niet van levensbedreigende aard. De focus lag hier op het tegengaan van verveling en seksuele uitpattingen, zodoende het bewaken van de kerkelijke moraal. Op de buitenposten was er onder militairen, vanwege de gevaren van de oorlog, vaker sprake van geestelijke strubbelingen en werd alles in het werk gesteld om het moreel van de militairen op peil te houden. Waar de literatuur aangeeft dat militairen vooral waardering hadden voor de morele

---

²⁶⁷ Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, Wentholt, *Priesters in krijgstenue* en Van den Berg en Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen*.

zorg, en dat de kerkelijke aspecten van het werk van de GV als vanzelfsprekende verplichtingen werden beschouwd, is enige nuancering op zijn plaats. De egodocumenten tonen inderdaad voorbeelden van waardering voor het werk van de GV buiten religieuze aangelegenheden, maar ook de behoefte om kerkdiensten te kunnen bijwonen en het toelevens en vieren van feestdagen vormen terugkerende thema's onder militairen. Daarnaast is ook de eigen relatie met het geloof voor militairen een belangrijk middel om kracht uit te putten. Het zou onjuist zijn om het belang van religie voor militairen, zo ook de praktisering ervan, af te doen als slechts een verplichting. Militairen voelden zich niet belet om de GV te bezoeken ten behoeve van geestelijke steun. Tegelijkertijd maakte het gebrek aan aanbod van psychische zorg, alsmede het stigma op het zoeken naar deze hulp binnen de krijgsmacht, de positie van de GV als toevluchtsoord voor mentale zorg nog sterker.

Naast het gedeelde lot van militairen en de GV was de zeer geringe sociale afstand tussen de groepen een belangrijke factor binnen hun vertrouwensrelatie. Geestelijk verzorgers werden nadrukkelijk gewaardeerd, omdat zij als een van de soldaten werden beschouwd. Deze relatie was van een totaal andere aard dan die men thuis had met geestelijken. In Nederland was het leeftijdsverschil met de priester of pastoor groter, het contact sporadischer en ook de omgeving waarin dit contact plaatsvond veelal hetzelfde, namelijk in de kerk. In Indonesië leefden militairen en geestelijk verzorgers grotendeels hetzelfde leven, naast elkaar. Deze appreciatie komt het duidelijkste naar voren bij geestelijk verzorgers die de militairen vergezellen tijdens patrouilles en militaire operaties. Tegelijkertijd ontstond er bij de GV gewaarwording voor de moeilijkheden die militairen meemaakten. Zo ook ontstond er begrip voor het geweld dat door militairen werd gebruikt. Deze vereenzelviging met het lot van militairen toonde zich in de terughoudendheid van de GV om geweldsexcessen van militairen openlijk te bekritisieren. Daarnaast deinsde de GV er niet voor terug om het optreden van militairen in de Nederlandse pers te verdedigen. Deze werkwijze van de GV kwam echter niet alleen voort uit sympathie voor militairen. De Nederlandse krijgsmacht hanteerde immers een censuurbeleid waarbij de GV werd afgeraden dergelijke zaken in de openbaarheid te brengen. Voor militairen deed dit echter geen afbreuk aan het vertrouwen in de GV. Zij gingen ervan uit dat de GV hun gedeelde verhalen en ervaringen niet zou bekritisieren of in de openbaarheid zou brengen.

Een ander punt dat het positieve sentiment onder militairen jegens de GV illustreert, is de waardering voor het arbeidsethos van de geestelijk verzorgers. In de egodocumenten wordt de GV geregeld geprezen om haar onuitputtelijke inzet ten behoeve van het dienstbaar zijn voor

anderen. Dat er een tekort was aan personeel en vervoermiddelen waardoor lang niet alle militairen op de buitenposten wekelijks konden worden bereikt, wordt door militairen niet aangehaald als kritiek op de GV. Militairen waren bekend met deze situatie en veelal wordt met bewondering geschreven over het werk dat de GV ondanks de beperkende omstandigheden wist te leveren. Een andere eigenschap van de GV die hierbij volgens de militairen hoogtij viert, en tevens een derde element vormt van de onderlinge positieve verhoudingen, is onzelfzuchtigheid. Met gevaar voor eigen leven reisde de GV tientallen kilometers tussen de militaire buitenposten, ondanks de slechte wegen of loerend vijandelijk gevaar. Daarnaast kwam ook de GV tijdens militaire operaties in vuurgevechten terecht. Maar ook tijdens deze situaties toonde de GV volgens militairen haar moed door haar werk voort te zetten.

Aangaande de rol van de GV op het gebied van vrijetijdsbesteding heeft de literatuur enige aanvulling. Uit de literatuur komt naar voren dat de GV zich in steden vooral heeft ingezet om contacten te onderhouden met militairen ter preventie van seksuele uitpattingen, en handhaafde op strikte wijze de kerkelijke moraal. In militaire tehuizen zette de GV zich in voor een confessioneel geluid bij het maken van de programma's. De ervaringen van militairen tonen echter een breder beeld. Een beeld waarbij de verdediging van de kerkelijke moraal door de GV zich niet zo strikt op de voorgrond bevindt. Militairen hebben positieve herinneringen aan de GV die de functie van welfare-officier op zich nam en daarbij een hoge mate van initiatief toonde. Bovendien waarderen militairen niet alleen de inzet van de GV als organisator op het gebied van vrijetijdsbesteding, maar ook als actieve participant. Het beeld dat de GV zich vooral bezighield met het bewaken van de kerkelijke moraal lijkt niet absoluut, gezien de kritische houding van militairen jegens de geestelijk verzorgers die zich in hun ogen te devoot opstelden. Bovendien zijn er juist lovende woorden voor de geestelijk verzorgers die er een vrijere denkwijze op na houden, zowel op het gebied van handhaving van de seksuele moraal als voor de omgang met de onderlinge religieuze verschillen. Militairen waren tevreden over de tolerante sociale omgang binnen de krijgsmacht, waarbinnen religieuze opvattingen veel minder leidend waren dan thuis in het verzuilde Nederland.

Een ander element waarmee dit onderzoek de historiografie complementeert, is het onderstrepen van het belang van de rol van de GV als verbindende schakel tussen militairen en andere actoren. Dat er onder militairen frustraties waren over de besluiten van de Nederlandse politiek, negatieve berichtgeving in de pers en de gebrekkige informatievoorziening vanuit de militaire leiding betreft geen nieuwe informatie, maar de egodocumenten benadrukken dit sentiment. Militairen schrijven over gevoelens van vervreemding van anderen, soms ook zelfs

van hun familie en geliefden. De GV bekleedde tussen al deze actoren een tussenpositie. Ten eerste tussen militairen en de militaire leiding. Ondanks dat zij de rang had van officier, viel de GV niet onder de krijgstucht en legde zij niet direct verantwoordelijkheid af aan de militaire leiding, maar aan de kerk. In de praktijk betekende dit dat de GV zich gemakkelijker kritisch kon uitlaten over de besluitvorming binnen de krijgsmacht waardoor zij, in de ogen van militairen, los stond van de militaire leiding. Tevens fungeerde de GV als inlichtingenbron voor militairen. Aangaande het politieke beleid en de negatieve beeldvorming in de Nederlandse pers waren geestelijk verzorgers niet bang om zich kritisch te laten gelden. In opiniestukken toonden zij zich begaan met het lot van militairen en vroegen hierin om meer steun vanuit Nederland, hetgeen sympathie opwekte onder militairen. Maar ook op persoonlijker niveau, tussen militairen en hun familie en geliefden, was de GV een belangrijke verbinder. Geestelijk verzorgers onderhielden contacten met beide groepen en waren dus veelal op de hoogte van persoonlijk nieuws. Militairen schrijven over de GV die optreedt als bemiddelaar bij stukgelopen relaties en het verweven van persoonlijk nieuws in kerkdiensten, hetgeen de diensten intiëmer maakte. Dit gegeven toont nogmaals aan waarom de GV veel vertrouwen genoot onder militairen.

Dit onderzoek heeft gepoogd om nieuw licht te schijnen op de relatie tussen militairen en geestelijk verzorgers, waarbij de ervaringen van militairen van grote waarde zijn geweest om de historiografie rondom dit onderwerp te complementeren, zo ook te verdiepen. De egodocumenten leren ons dat het contact met de GV voor menig militair haar sporen heeft achtergelaten tijdens de oorlog in Indonesië. Dit contact oversteeg de ruimte waarin kerkdiensten werden gehouden. Ook tijdens informele aangelegenheden, zoals het samen spelen van sport en spel, samen de post doornemen of het samen 's avonds drinken van een pilsje, hebben geestelijk verzorgers op menig militair een overwegend positieve indruk achtergelaten. Met name op het strijdveld kwam de vertrouwensband tussen militair en geestelijk verzorger ten bloei. Een in het oog springende nalatenschap van een groep van slechts iets meer dan 300 geestelijk verzorgers binnen het totale aantal van zo'n 140.000 militairen die tijdens de oorlog in het KL en de KM hebben gediend.²⁶⁸

De nagelaten egodocumenten van militairen vormen een schat aan informatie over hoe zij in Indonesië hun dienstitijd hebben doorgebracht. Het landelijke onderzoek naar het gepleegde oorlogsgeweld en deze scriptie naar de relatie tussen militairen en de geestelijk verzorgers hebben deels geput uit deze rijkdom, maar ongetwijfeld bevinden zich binnen dit corpus nog talloze mogelijkheden voor toekomstig historisch onderzoek.

---

²⁶⁸ Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 22.

Literatuurlijst

Geraadpleegde bronnen KITLV-database

- Acksen, W.H., *De belevenissen van een reserve-officier in vrede en oorlog. Hoe de militaire dienstplicht mijn leven heeft beïnvloed* (De Bilt 1988).
- Appelman, J.J., *Over een oorlog die niet nodig was. Indiëveteranen vertellen - Dienstplichtige militairen uit Hem en Venhuizen in Nederlands-Indië van 1945 tot 1950* (Groot-Amers 2013).
- Bentschop Knook, F., *Het Vergeten Leger. Onze belevenissen in de jungle van Zuid-Sumatra 1947-1950 deel 2* (Alphen aan den Rijn 1990).
- Boeijen, J.D. van (red.), *De jongens van "Toedjoe Poeloe Doea". Herinneringsalbum van het Bataljon 3-14 R.I. 3e Infanterie Brigade Groep 1 Divisie "7 December" West-Java 1946-1950* (Helmond 2009).
- Boer, C. de, *Was dit het wel waard? Getuigenissen van een soldaat in Nederlands-Indië* (Z.p., 2009).
- Blijker, H.A., *Hospik op patrouille: mijn dienstitijd van 1 juli 1947 - 1 juli 1950* (Hengelo 2009).
- Buddingh, G.P.F., *Gandhi heeft de dood overwonnen* (Arkel 1999).
- Dalen, H. van, *Bij de Inlichtingendienst op Midden-Java* (Oldemarkt 2005).
- Derks, J., *Gedenkboek 5-11 R.I.* (Z.p., 1950).
- Deters, G., *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger* (Z.p., 1994).
- Duppen, J., *Opdracht uitgevoerd. Een verhaal over de Tweede Wereldoorlog die voor Nederlandse jongens 10 jaar duurde!* (Almere 2007).
- Dussel, W., *Dat was jij, marinier! De geschiedenis van de mariniersbrigade 1945-1949* (Hoogezand 1990).
- Elizen, J.G.M., *Genist tot in de kist* (Bussloo 1992).
- Fokkens, J., *Wij werden geroepen te dienen ons land en ons volk* (Z.p., 2000).
- Golde, J. de, *De prijs van de macht* (Den Haag 2001).
- Graaf, A.P. de, *De heren worden bedankt. Met het vergeten leger in Indië 1949-1950* (Franeker 1986).
- Graaf, A.P. de, *Indië bepaalde ons leven* (Franeker 2004).
- Harrewijn, H., *4e Afdeling Veld Artillerie. Van Oldebroek tot Oldebroek* (Z.p., 1989).
- Hanswijck de Jonge, H.A.G.J.P., *Interessante reis met 1800 militairen naar Indië. Bezoeken aan onze Groningse oorlogsvrijwilligers in de rimboe van Oost-Java* (Z.p., 1981).

- Helvoort, A. van, *De verzwegen oorlog; dagboek van een hospik in Indië, 1947-1950* (Groningen 1988).
- Hibma, H, *Indië moet vrij. Mijn bewogen jaren als oorlogsvrijwilliger in Nederlands Oost-Indië 1945-1948* (Menaldum 2011).
- Hoeks, G., *Berchse Saldaote in Indië* (Schaijk 2005)
- Hoekstra, H., *Wij waren ingedeeld bij het 4de Bataljon Garde Jagers op Oost-Java en Madoera* ('s-Gravenhage 1988).
- Hofstad, M. van den, *Uit het dagboek van een soldaat van de 1e Cie* (Den Dungen 1994).
- Hofwijk, J.W., *Blubber* (Heemstede 1948).
- Hubeler, P.A.G., *Pioniers Overzee. De geschiedenis van het bataljon genietroepen van de eerste divisie "7 december" ("C" divisie) 1945-1950* (Z.p., 1950).
- Janssen, G., *Dorp en Dessa. Verhaal van een dorp in Brabant en zijn jongens-soldaten in de vrijheidsstrijd van Indonesië 1945-1951* (Reusel 1989).
- Jonge, M.W.C. de, *Mijn Ruiters : ervaringen als commandant van het 4e Eskadron Pantserwagens Huzaren van Boreel tijdens de politionele acties (1947-1949) in toenmalig Nederlands-Indië* (Zierikzee 2008).
- Jongen, H., *Agent in Indië. Dagboekbrieven van een MP'er 1949-1950* (Zutphen 2007).
- Jorna, T., *Camouflagepak, politiepet en narrenkap* (Roermond 2002).
- Kamp, J. van den (red.), *Geliefde ouders en verdere familie! Brieven van Indiëganger Maarten Schaafsma* (Kampen 2002).
- Kanters, A., *Hij ging, kwam terug en keerde weer* (Mierlo 1985).
- Kerkhof, F., *Duizend dagen* (Helmond 1984).
- Kingma, T., *'Friesland' was hier. De lotgevallen van het bataljon 'Friesland' in Indië, 1945-1948* (Franeker 1993).
- Klijn, K., *KP'er in Zeist en oorlogsvrijwilliger in Nederlands-Indië. Herinneringen uit de jaren 1943-1950 van Kees Klijn* (Arnhem 1997).
- Krosenbrink H. (ed.), *Wij de jongens overzee* (Doetinchem 1989).
- Kuipers, G. en J. Kuipers, *Kennemers, Watervogels en Rijstvogels: De tropenjaren van vier broers uit Roelofarendsveen, oorlogsvrijwilligers in Nederlands-Indië, 1946-1948* (Z.p., 2015).
- Lang, K. de, *Vertel nog eens over de oorlog. Oorlogsherinneringen van een onderwijzer* (Almkerk 1991).
- Lange, J. de, *Als de natuur zwijgt* (Bergen 1995).

- Lange, M.A.P. de, *Dienstplichtig tussen macht en onmacht. Ofwel, notities omtrent eigen- en andermans belevenissen in de jaren 1945-1950* (Maassluis 2007).
- Lee, G.F. van der, *Zinvol geweld? 17 november 1947 - 4 november 1950* (Bussum 2012).
- Locht, T. van de, *De Kist. Het levensverhaal van Thé van de Locht* (Z.p., 2008).
- Lukassen, J., *Een mijlpaal in ons leven. Herinneringen van Nederlandse Militairen in de tropen* (Boxmeer 1980).
- Maas, J.G., *Zeemilicien bij de Mariniersbrigade* (Meppel 1999).
- Mahler, E., *De Witte Karbouw. Herinneringen aan een oorlog in de tropen* (Breda 1992).
- Muller, M., *Mijn tijd in Indië* (Z.p., z.j.).
- Peters, P., *Gezagsgetrouw: van buitenpost naar buitenpost* (Z.p., 1999).
- Posthumus, M., *Indonesia 1945-1948: A Dutch soldier's diary* (Winnipeg 2009).
- Rekelhof, C., *Oorlog van een gewoon soldaat. Dagboek van soldaat C. Rekelhof. O.V.W.-er 2.II-4.R.I. 30 november 1945-30 juli 1948* (Z.p., z.j.).
- Ronner, B., *Van huis en van haard naar het land van de Tokkéhs* (Bedum 1993).
- Rooijen, K. van, *Tussen Goenoeng en Guerilla (tussen berg en vrijheidsstrijd)* (z.p., 1986).
- Ruiter, K., *De Indiëgangers. Over de in de jaren 1945-1950 uit Hardinxveld en Giessendam uitgezonden militairen in de oorlog met de Republiek Indonesië* (Hardinxveld-Giessendam 1998).
- Schenk, G., *Tussen Alcantara en Zuiderkruis. Een verhaal over de belevenissen van het IIIe (7e) Bataljon van het Oorlogsregiment Stoottroepen in het voormalig Nederlands Oost Indië* (Z.p., 1999).
- Senhorst, H., *"Hier is alles nog rustig." Jeugd- en tropenjaren van een Indiëveteraan, 1925-1950* (Z.p., 2009).
- Snijders, R., *Wij werden misleid* (Oosterbeek 2005).
- Sprang, A. van, *Wij werden geroepen. De geschiedenis van de 7 December Divisie, met zweten en zwoegen geschreven door twintigduizend Nederlandse mannen in inkt geboekstaafd ('s Gravenhage 1949).*
- Steenhuis, M., *Onhoorbaar groeit de padi. Front-soldaten in een verloren oorlog Indonesië 1948-1950* (Groningen 2005).
- Trigt-Wolters, J. van, *Duizend dagen Indië. Het dagboek van Jan van Trigt. 1945-1948* (Soesterberg 2007).
- Verdonschot, J.A., *"De Laatste Patrouille". Episode 1946-1950 Midden Java* (Z.p., 1980).

Visser, G., *De Haantjes in vogelvlucht. Het Veluwebataljon 1-8 R.I. in Indië, 1945-1948* (Franeker 2002).

Volders, H., *Ik was korporaal in Nederlands-Indië* (Z.p., 2014).

Vries, W.C. de, *Het 1ste Bataljon Stoottroepen (1 R.S.) in Indië 1945-1948* (Z.p., 1994).

Wind, J., *Bericht van je jongen* (Amsterdam 1950).

Wolde, W.L. ten, *Onze Jongens Overzee* (Den Haag 1946).

Zand, J. van 't, *De bij Voorbaat Verloren Strijd* (Z.p., 1994).

Zeeuw, J. de, *Drie warme jaren* ('s-Gravenpolder 1984).

Geraadpleegde bronnen NIMH-database

NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 528, inv.nr. 37, Dagboek Dijkema, 27-3-1948.

NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 545, inv.nr. 190, Dagboek Laan, 7-1-1949.

NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 510, inv.nr. 121, Dagboek van Leuven, 7-4-1947.

NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 526, inv.nr. 11, Dagboek Veldhuizen, 24-4-1948.

NIMH Dagboekenproject, citaat uit: NIMH, 526, inv.nr. 12, Dagboek Veldhuizen, 18-7-1949.

Websites

Bleijenberg, J., *Dagboek 2-7-1948 t/m 30-11-1948 Vora Mariniersbrigade Soerabaja.*

<http://www.indie-1945-1950.nl/augustus.htm> (geraadpleegd op 04-12-2022).

NOS, *Conclusies, reacties, achtergrond: het Indonesië-onderzoek in het kort,*

<https://nos.nl/artikel/2417836-conclusies-reacties-achtergrond-het-indonesie-onderzoek-in-het-kort>, (geraadpleegd op 15-04-2023).

NOS, *Rapport dekolonisatie Indonesië : schijnexecuties, marteling en terreur,*

<https://nos.nl/artikel/2417775-rapport-dekolonisatie-indonesie-schijnexecuties-marteling-en-terreur>, (geraadpleegd op 15-04-2023).

NOS, *Willem-Alexander biedt excuses aan voor Nederlands geweld in Indonesië,*

<https://nos.nl/artikel/2326517-willem-alexander-biedt-excuses-aan-voor-nederlands-geweld-in-indonesie>, (geraadpleegd op 05-05-2023).

Zillessen, M., *Dagboek van dienstplichtig soldaat Martien Zillessen uit Groesbeek tijdens zijn verblijf in Nederlands - Indië in de periode 1947 -1950.*

<https://geschiedenisgroesbeek.nl/dagboek20.htm> (geraadpleegd op 05-12-2022).

Secundaire literatuur

- Boon, E., J. Hoffenaar en W. Veltkamp, 'Geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht: een verkenning' in: E. Boon, J. Hoffenaar en W. Veltkamp (red.), *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 7-14.
- Brabers, J., *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht 2006).
- Doelman, J., 'Geestelijke verzorging van "onze jongens" in Indië', *Historisch Tijdschrift GKN* 14 (2008) 3-16.
- Donckers, A.J., *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004).
- Doorn, J.A.A. van, en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/ Indisch/ Indonesisch conflict* (Rotterdam 1970).
- Gerber, M., A. Boals en D. Schuettler, 'The Unique Contributions of Positive and Negative Religious Coping to Posttraumatic Growth and PTSD', *Psychology of Religion and Spirituality*, Vol. 3, Nr. 4, (2011) 298-307.
- Harinck, C.H.C. en B. Lutikhuis, 'Verzuilde oecumene. Gereformeerde jongens overzee tussen Hollandse verwachtingen en Indische verleidingen', in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum, 2018) 125-144.
- Harinck, G., "'Een last, te zwaar om te dragen." Schets van de geestelijke verzorging van gereformeerd-vrijgemaakte militairen in Indonesië, 1945-1950' in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 145-170.
- Jager, K., 'De militair tot zegen. Militaire tehuizen en de plaats van religie in de Nederlandse krijgsmacht, 1945-1950', *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries* 31:1 (2022) 487-526.
- Kannekens, S., 'Noodkreten uit Indië. Ds. Koningsberger en de protestantse geestelijke verzorging tijdens de dekolonisatie van Indonesië' in: E. Boon, J. Hoffenaar en W. Veltkamp (red.), *Met het Woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 53-70.
- Kannekens, S., 'Vertrouwensman of verklikker? De rol van protestantse geestelijke verzorgers bij de Koninklijke Landmacht in Indonesië, 1945-1950' in: M. van den Berg en G. Harinck

- (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 109-124.
- Kluis, A.T.W. de, *10.000.000 in een bloempot en daar moet u ook nog bij* (Den Haag 1948).
- Koningsberger, J.C., *Met de Stoottroepen naar Indië. Dagboeknotities van veldprediker J.C. Koningsberger*. H. Fonteyn ed. (Den Haag 2009).
- Limpach, R., *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (Den Haag 2016).
- Limpach, R., 'Business as usual' in: B. Luttikhuis en D.A. Moses, *Colonial counterinsurgency and massviolence: the Dutch Empire in Indonesia* (London 2014) 64-91.
- Meijer, H., 'Zo snel mogelijk gedumpt?' De opvang van de uit Indië teruggekeerde KL-militairen 1948-1951', in: M. Elands (red.) *Oost west, thuis best? De opvang van uit Nederlands-Indië teruggekeerde militairen 1948-1951*, p. 9-53 (Doorn: Veteraneninstituut 2004).
- Oostindie, G., *Soldaat in Indonesië, 1945-1950: Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015).
- Pargament, K. I., *The Psychology of Religion and Coping* (Guilford Press 1997).
- Poels, V., "'Niet te veel preken.'" Nederlandse aalmoezeniers tussen moraal en moreel in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog' in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 55-74.
- Scagliola, S., *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).
- Scagliola, S., 'Met tropenkolder in de polder. De opvang van Indiëgangers met psychische klachten' in: M. Elands (red.) *Oost west, thuis best? De opvang van uit Nederlands-Indië teruggekeerde militairen 1948-1951*, p. 54-76 (Doorn: Veteraneninstituut 2004).
- Snape, M., *God and Uncle Sam: Religion and America's Armed Forces in World War II* (Woodbridge 2015).
- Sterner, W. en L. Jackson-Cherry, 'The Influence of Spirituality and Religion on Coping for Combat-Deployed Military Personnel', *Counseling and Values*, Vol. 60 (2015) 48-66.
- Wallet, B., 'De vaste wil om het jodendom niet te vergeten. Joodse militairen en hun geestelijke verzorging in Indonesië, 1945-1950' in: M. van den Berg en G. Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 205-226.
- Watson, A., *Enduring the Great War: Combat, Morale, and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918* (Cambridge University Press 2008).

Wentholt, G.J.M., *Priesters in krijgstenu. De aalmoezeniers in de Nederlandse krijgsmacht*
(Amsterdam 1993).

Wletsma, A. en S. Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog. Onze jongens en hun verzwegen kinderen*
in de Oost (Amsterdam 2013).